

KULTURA PRAWOSŁAWNA W DAWNEJ RZECZYPOSPOLITEJ

Polska od momentu formowania się struktury państwowej przez całe średniowiecze była na szlaku krzyżujących się wpływów kulturowych Wschodu i Zachodu. Poprzez przyjęcie chrześcijaństwa ze strony Czech w 966 r. znalazła się w sferze cywilizacji łacińskiej. Równocześnie ziemie polskie były na peryferiach łacińskiej chrześcijańskiej Europy. Właśnie w średniowieczu uformowały się granice etniczne i terytorialne Polski, wykształciła się tożsamość kulturowa. Wyznanie prawosławne o tradycji bizantyjsko-ruskiej było obecne w granicach państwa polskiego już w czasach panowania Bolesława Chrobrego. Po przyjęciu chrześcijaństwa przez Ruś Kijowską zasięg oddziaływania tego państwa zaczął nabierać treści kościelno-religijnej.

Rola polityczno-kulturowa Kościoła prawosławnego na ziemiach polskich zwiększyła się po powstaniu Księstwa Halicko-Wołyńskiego. Za rządów księcia Romana, a następnie Daniela, obszar księstwa poszerzył się o ziemie między Wieprzem a Bugiem, Lubaczów, Przemyśl, a nawet znaczną część Lubelszczyzny. W 1238 roku Daniel zdobył Drohiczyn, co otworzyło Romanowiczom znaczne perspektywy ekspansji terytorialnej na północy¹. W ślad za zdobyczami terytorialnymi szedł rozwój struktury organizacyjnej Cerkwi prawosławnej. Rozwój organizacji cerkiewnej nastąpił na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XIII wieku, po koronacji księcia Daniela w Drohiczynie (1253 r.). Podjęte wówczas próby legata papieskiego Opizona pozyskania do unii władcy Księstwa Halicko-Wołyńskiego zakończyły się niepowodzeniem. Kon-

¹ B. Włodarski, *Polska i Ruś 1194-1340*, Warszawa 1966, s. 45 i następne. Dzieje Księstwa Wołyńskiego w XI-XIII wieku zostały szeroko opracowane w publikacjach: W. Paszko, *Oczerki po istorii Galicko-Wołyńskiej Rusi*, Moskwa 1950; I. Krypakewycz, *Hałycko-Wołyńskie kniaziwstwo*, Kyjiv 1984; H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. VI, cz. 1, Warszawa 1985; A. Świeżawski, *Ziemia bełska. Zarys dziejów politycznych do roku 1462*, Częstochowa 1990.

flikty polityczne z katolickimi państwami – Węgry, Polską (z księciem krakowskim Leszkiem Białym) i Zakonem Krzyżackim – wywołały opór duchowieństwa prawosławnego przed wszelkimi związkami z Kościołem katolickim². Ponowne zajęcie Lubelszczyzny (1244 r.) i innych terenów przez książąt polskich spowodowało zwiększenie liczby wyznawców prawosławia w ich państwie. Problem ten szczególnie ostro wystąpił na początku XIV wieku w okresie zjednoczenia ziem polskich³.

*

W wieku XIV Królestwo Polskie utraciło znaczne obszary etnicznych ziem polskich na zachodzie. Wschodnia granica państwa przesunęła się w głąb dorzecza Dniestru i Prypeci. W rezultacie włączenia przez Kazimierza Wielkiego Rusi Halickiej zmieniła się struktura wyznaniowa i etniczna państwa. Polska utraciła swoją jednorodność wyznaniowo-narodową. Ostatni przedstawiciel dynastii wchłonął tereny niepolskie z zamieszkałą tam ludnością prawosławną. Za jego panowania na terenach Korony i Litwy nastąpiło zetknięcie się na szeroką skalę tradycji łacińskiej i bizantyjsko-ruskiej. Oba państwa od dawna prowadziły wspólną ekspansję wobec Rusi Halickiej i Wołynia. Obecnie jednak Rusini stali się obywatelami tych państw, a w niektórych ich regionach stanowili większość ludności. Język starobiałoruski był oficjalnym językiem państwowym na Litwie, a kultura ruska była chętnie przyjmowana przez książąt i bojarów litewskich. Pod wpływem rutenizacji Litwini zostali częściowo schryścianizowani przez Kościół wschodni z całą tego faktu konsekwencją. Litwa, posiadająca w swych granicach ziemie ruskie, była jedynie formalnie państwem pogańskim.

Poprzez Kościół prawosławny upowszechniła się na ziemiach ruskich i polskich kultura bizantyjska. Kultura prawosławna wywołała zainteresowanie ostatnich przedstawicieli dynastii piastowskiej. Kazimierz Wielki korzystał z usług malarzy i budowniczych ruskich. Artyści ruscy pracowali przy wystroju ufundowanej przez króla kolegiaty wiślickiej

² W. Abraham, *Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi*, Lwów 1904, s. 121-143; E. Gołubinskij, *Istorija Russkoj Cerkwi.*, t. II, cz. 1, Moskwa 1900, s. 82-86.

³ T. M. Trajdos, *Metropolici kijowscy Cyprian i Grzegorz Camblak a problemy Cerkwi prawosławnej w państwie polsko-litewskim u schyłku XIV i pierwszej ćwierci XV w.*, [w:] *Balkanica Posnaniensia. Acta et studia*, t. II, Poznań 1985, s. 213-214; J. Fijałek, *Biskupstwa greckie na ziemiach ruskich od połowy XIV wieku na podstawie źródeł greckich*, „Kwartalnik Historyczny”, t. XI, 1897, s. 27-34.

i kaplicy na Wawelu. Rusini wybudowali również kamienicę „hetmańską” na Rynku Głównym. Za panowania Kazimierza Wielkiego wybudowana została jedna z największych cerkwi w tym czasie – św. Jura we Lwowie.

Okres XIV w. przyniósł nowe kanonizacje świętych, czczonych w całej ruskiej prowincji kościelnej. W rozwoju chrześcijaństwa wschodniego na terenie Litwy szczególne znaczenie miała kanonizacja trzech męczenników wileńskich Antoniego, Jana i Eustachego. Święci Antoni, Jan i Eustachy przed przyjęciem chrześcijaństwa nosili imiona pogańskie: Niażyła, Kumiec, Kruglec. Wszyscy byli stryjecznymi braćmi Olgierda Giedyminowicza (1345-1377). Pod wpływem duchownego prawosławnego Nestora młodzi książęta litewscy przyjęli chrześcijaństwo i stali się jego gorącymi propagatorami. Podobnie jak św. Charytyna bracia wileńscy rozpowszechniali chrześcijaństwo wśród Żmudzinów. Ich działalność wywołała represje ze strony książąt litewskich. W 1347 r. książę litewski Olgierd skazał Antoniego, Jana i Eustachego na śmierć. Kanonizacja męczenników wileńskich nastąpiła na soborze lokalnym Kościoła prawosławnego już w 1364 r. W 1374 r. relikwie świętych męczenników przeniesiono do soboru św. Zofii w Konstantynopolu, a po upadku Cesarstwa Bizantyjskiego staraniem metropolitów kijowskich powróciły one do Wilna. Relikwie do dnia dzisiejszego przechowywane są w soborze monasteru św. Ducha w Wilnie⁴. Równie wielkim echem odbiła się kanonizacja metropolity Piotra zmarłego w 1326 r. Inicjatorem kanonizacji był metropolita kijowsko-moskiewski Teognost, który już w 1339 r. prosił patriarchę konstantynopolańskiego o zgodę na jej przeprowadzenie. Kanonizacja wybitnego hierarchy miała potwierdzić jedność Cerkwi na ziemiach ruskich⁵.

*

Większego znaczenia w życiu kulturowym państwa polskiego Kościół prawosławny nabrał po unii krewskiej. Za panowania Jagiellonów

⁴ G. P. Fiedotow, *Świątynie drewnianej Rusi (X-XVII st.)*, New York 1959, s. 18-31; *Żytija swiatorych*, opr. przez monachinię Taisję, t. I, New York 1983, s. 211-218; A. A. Mielnikow, *Put' niepieczalen. Istoriceskije swidietielstwa o swiatosti Bieloj Rusi*, Mińsk 1992, s. 144-152; A. Mironowicz, *Święci w Kościele prawosławnym na Białorusi*, [w:] *Wilno i kresy północno-wschodnie*, t. I, *Historia i ludzkie losy*, pod red. E. Feliksiak i A. Mironowicza, Białystok 1996, s. 86, 87.

⁵ E. Gołubinskij, *Istorija kanonizacyi swiatorych w Russkoj Cerkwi*, s. 67, 68; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok 2003, s. 138-140.

Kościół prawosławny, początkowo prawnie ograniczany, stał się ważnym podmiotem w polityce wewnętrznej i zagranicznej państwa. Przypominano, że początki dynastii Giedymina wiążą się z prawosławną księżniczką Julianną Twerską. Prawosławna hierarchia z dystansem odnosiła się do wizji Moskwy – odbudowy w jednym organizmie państwowym ziem należących niegdyś do Księstwa Kijowskiego. Podporządkowanie Moskwie ziem ruskich Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony oznaczało likwidację samodzielnej prowincji kościelnej, metropolii kijowskiej. Wśród hierarchii prawosławnej panowało przekonanie, że do tradycji religijnej Rusi Kijowskiej mają większe prawo książęta Wielkiego Księstwa Litewskiego, aniżeli władcy moskiewscy⁶. Prawosławnych jako własnych obywateli mogli więc traktować Jagiellonowie, którzy w odróżnieniu od Andegawenów czy Walezjuszy swoją potęgę budowali na wielowyznaniowej strukturze Wielkiego Księstwa Litewskiego. Obcy był im model zachodni jednowyznaniowego katolickiego państwa, z jedną dominującą kulturą łacińską. Do takiej postawy Jagiellonów zmuszała struktura etniczna Księstwa Litewskiego.

Największy wpływ bizantyjsko-ruskiej sztuki cerkiewnej na ziemię polskie przypadł na przełom XIV i XV w. i związany był głównie z mecenatem artystycznym króla Władysława Jagiełły. Jagiełło miał większe upodobanie do sztuki ruskiej aniżeli Kazimierz Wielki. Król wyrósł na Litwie w otoczeniu sztuki cerkiewnej. Duży wpływ na jego przywiązanie do prawosławnej sztuki sakralnej miała matka króla polskiego, księżna twerska, Julianna, która wychowała Jagiełłę w bizantyjsko-ruskiej tradycji kulturowej. Jagiełło, zafascynowany sztuką cerkiewną, zapraszał malarzy ruskich do wykonania wystroju fundowanych przez siebie kościołów, rezydencji, pomieszczeń zamkowych. Regestr podskarbiego Hinczki z lat 1393-1394 odnotował wydatki na malarzy ruskich pracujących na zamku krakowskim. Źródła potwierdzają działalność na ziemiach polskich co najmniej dziewięciu malarzy ruskich za panowania Władysława Jagiełły. W rzeczywistości było ich znacznie więcej. Ta grupa artystów ruskich wykonała między innymi polichromię w stylu bizantyjskim katedry gnieźnieńskiej i sandomierskiej, wystrój kolegiaty w Wiślicy, kościół benedyktyński św. Krzyża na Łysej Górze, kaplice św. Trójcy i misjona-

⁶ T. Wasilewski, *Prawosławne imiona Jagiełły i Witolda*, [w:] „*Analecta Cracoviensia*”, t. XIX, 1987, s. 107-115.

rzy w katedrze wawelskiej, kościół św. Trójcy w Lublinie oraz sypialnię królewską na Wawelu⁷. Wielkie zasługi w rozwoju kultury ruskiej na ziemiach polskich ma czwarta żona Władysława Jagiełły, Zofia Holszańska. Księżna, choć w roku zawarcia związku małżeńskiego z Jagiełłą (1422) przyjęła katolicyzm, to jej zamiłowanie do sztuki ruskiej było powszechnie znane. Kaplica św. Trójcy w katedrze krakowskiej stała się jej grobowcem. Choć liczba obiektów sakralnych, ozdobionych przez artystów ruskich i zachowanych do naszych czasów, nie jest zbyt duża, to jednak możemy mówić o okresowej ekspansji kultury ruskiej w kościołach łańcuskich. Nigdy dotąd nie dokonano na tak dużą skalę przeniesienia sztuki wschodniej w świat gotyckiej sztuki zachodniej. Obecność tego nurtu w kulturze polskiej jest tym ciekawsza, że ówcześni dostrzegali odmienności stylów gotyckiego i bizantyjsko-ruskiego. Zachowane do naszych czasów polichromie bizantyjsko-ruskie w kościołach: lubelskim, wiślickim, sandomierskim i kaplicy św. Krzyża przy katedrze krakowskiej potwierdzają silne oddziaływanie sztuki prawosławnej na XV-wieczne budownictwo sakralne w Polsce. Pod koniec XIV w. co trzeci mieszkaniec Polski był Rusinem. Fakt ten musiał się odbić na muzyce, sztuce i piśmiennictwie polskim⁸.

Spośród wymienionych obiektów najlepiej została zachowana polichromia w kościele św. Trójcy w Lublinie. Na gotyckich, żebrowych sklepieniach, filarach i w prezbiterium wykonane zostały freski w stylu bizantyjsko-ruskim, których charakter kontrastuje ze stylem architektonicznym świątyni. Na ścianach prezbiterium wykonano, zgodnie z bizantyjską ikonografią, najważniejsze sceny pasyjne i komunie Apostołów. Na sklepieniu przedstawiono wyobrażenie charakterystyczne dla tematów umieszczanych w kopule cerkiewnej: wizerunek Pantokratora z symbolami Ewangelistów. W nawach umieszczono tematy ewangeliczne, po-

⁷ A. Różycka-Bryzek, *Zarys historyczny badań nad bizantyjsko-ruskimi malowidłami w Polsce*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. XXVII, Warszawa 1965; też, *Bizantyjsko-ruskie malowidła ściennie w Kaplicy Świętokrzyskiej na Wawelu*, „Studia do dziejów Wawelu”, t. III, Kraków 1967; E. Chojecka, *Sztuka średniowiecznej Rusi Kijowskiej i jej związki z Polską w XI-XV w.*, [w:] *Ukraina. Teraźniejszość i przeszłość*, pod red. M. Karasia i A. Podrazy, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, R. CCXLVII, z. 32, Kraków 1970, s. 413; J. Kłoczowski, *Młodsza Europa*, s. 333, 334; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, s. 184-187.

⁸ F. Sielicki, *Polsko-ruskie stosunki kulturalne do końca XV wieku*, Wrocław 1997, s. 106.

stacie ojców Kościoła wschodniego, proroków i świętych. Na ścianie przed prezbiterium umieszczono wizerunek fundatora. Władysław Jagiełło został przedstawiony w towarzystwie świętych, duchownego i giermka klęczących przed Matką Bożą z Dzieciątkiem. Ruski wizerunek króla wpłynął na rozpowszechnienie się takiego stylu przedstawień portretowych w malarstwie polskim. Autorami polichromii lubelskiej wykonanej w 1418 r. była grupa malarzy pod kierunkiem mistrza Andrzeja. Kaplica św. Trójcy na zamku lubelskim z bizantyjskimi freskami stanowi syntezę kultur bizantyjsko-ruskiej i łacińskiej⁹.

Tradycje sztuki ruskiej dominowały nie tylko w otoczeniu dworu jagiellońskiego. W epoce jagiellońskiej prawosławie stało się wiarą narodową i ludową, poprzez wszechobecność różnorodnych form kultu i obrzędów. Powszechność kultu cudownych ikon i miejsc świętych podnosiło świadomość religijną wiernych. Kult cudownych ikon Matki Bożej w okresie piastowskim przeniknął z Bizancjum na tereny Kijowszczyzny, a stamtąd na obszary Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kult cudownych obrazów wpłynął na świadomość duchową wiernych, przeniknął do literatury i sztuki. Kult maryjny spowodował powstanie nowych sanktuariów, które integrowały ówczesne społeczeństwo różnych stanów. Matce Bożej i szczególnie popularnym na ziemiach ruskich świętym (św. Mikołaj, św. św. Borys i Gleb, św. Pantelejmon) przypisywano rolę opiekunów rodzaju ludzkiego i pośredników między wiernymi a Bogiem. Kult cudownych obrazów Matki Bożej, rozwijający się pod wpływem prawosławia, szerzył się na ziemiach polskich w skali nieznannej w innych krajach zdominowanych przez chrześcijaństwo łacińskie. Kult ikony Matki Boskiej Częstochowskiej, ofiarowanej w 1382 r. przez Władysława Opolczyka do klasztoru Paulinów na Jasnej Górze jest tego najlepszym wyrazem. Obraz Matki Bożej przywieziony z Bełza do klasztoru częstochowskiego dał początek kultowi cudownej ikony, która wpisała się na trwałe w tradycję religijną Polaków i Rusinów¹⁰. Równie popularny w tym okresie był kult cudownych ikon Matki Bożej Kijowsko-Pieczerskiej, Smo-

⁹ A. Różycka-Bryzek, *Sztuka w Polsce piastowskiej a Bizancjum i Ruś*, [w:] *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. II, pod red. St. Stępnia, Przemyśl 1994, s. 295-306; też, *Bizantyjsko-ruskie malowidła w Polsce wczesnojagiellońskiej: problem przystosowań na gruncie kultury łacińskiej*, tamże, s. 307-326.

¹⁰ T. Mroczko, B. Dab, *Gotyckie Hodegetrie polskie*, [w:] *Średniowiecze. Studia o kulturze*, t. III, Wrocław 1966, s. 20-32; A. Rogow, *Czenstochowska ikona Bogomatieri kak*

leńskiej, Włodzimierskiej, Zasławskiej, Nowodworskiej, Połockiej, Kor-
suńskiej, Kupańskiej¹¹.

Na ziemiach polskich mamy też przykłady kultu ikon ruskich pochodzących z terenów Rusi Halickiej. Wielką popularność zyskała pochodząca z XII w. mozaikowa ikona Matki Bożej, przechowywana w skarbcu klasztoru klarysek w Krakowie. Poznańska ikona Matki Bożej Hodegetria, datowana na połowę XV w., stanowi jeszcze jeden dowód oddziaływania Kościoła prawosławnego na życie religijne i sztukę wśród mieszkańców Polski¹². Wielu dygnitarzy duchownych i świeckich przechowywało w swych domach ikony ruskie. Sztuka malarska, zwłaszcza sakralna, przejmowała niektóre elementy sztuki ruskiej. Wpływy ruskie są widoczne w technice malarskiej i w powszechności zastosowania wschodnich form przedstawień ikonograficznych¹³. Księgi ruskie można było powszechnie spotkać na dworach wielkksiążęcych i możnowładców. Od

pamiętnik bizantyjsko-rusko-polskich związków, [w:] *Driewnierusskoje iskusstwo. Chudożestwiennaja kultura domongolskoj Rusi*, Moskwa 1972, s. 316-321; tenże, *Ikona M. B. Częstochowskiej jako świadectwo związków bizantyjsko-rusko-polskich*, „Znak”, 1976, nr 262, s. 509-516; F. Sielicki, *Polsko-ruskie stosunki kulturalne...*, s. 101, 102.

¹¹ P. Chomik, *Kult Supraskiej Ikony Matki Bożej*, „Elpis”, z. 1 (14), Białystok 1999, s. 199-206; A. Mironowicz, *Kult ikon Matki Bożej na Białorusi*, „Białostocki Przegląd Kresowy”, t. V, pod red. J. F. Nosowicza, Białystok 1996, s. 137-141; tenże, *Jozafat Dubieniecki - Historia cudownego obrazu żyrowickiego*, „Rocznik Teologiczny”, R. XXXIII, z. 1, Warszawa 1991, s. 195-215; G. Łużnickij, *Słownik Czudotwornich Bohorodicznych ikon Ukrainy*, „In trepido Pastori”, Rim 1984, s. 153-188; L. A. Kornilowa, *Stranicy bielorussoj mariologii: Żyrowiczskaja, Bielniczkaja i Ostrobramskaja ikony Bogomatieri*, [w:] *Sbornik Kałużskiego chudożestwiennogo muzeja*, t. I, Kaługa 1993, s. 30-33; N. Talberg, *Prostrannyj miesiacestow russkich swiatych i kratkija swiedienija o czudotwornych ikonach Bożej Matieri*, Jordanville 1951; S. Sniessoriewa, *Ziemnaja żyznj Preswiatoj Bogorodicy i opisanije swiatych czudotwornych jeje ikon*, Jarosław 1998; A. Jaskiewicz, *Spradawiecznaja achońnica Bielarusi*, Minsk 2001.

¹² E. Chojacka, *Sztuka średniowiecznej Rusi Kijowskiej i jej związki z Polską w XI-XV w.*, s. 422; A. Różycka-Bryzek, *Bizantyjskie malarstwo jako wykładnia prawd wiary. Recepcja na Rusi – drogi przenikania do Polski*, [w:] *Chrześcijańskie dziedzictwo bizantyjsko-słowiańskie*, pod red. A. Kubiś i A. Ruseckiego, Lublin 1994, s. 65-66.

¹³ A. Różycka-Bryzek, *Bizantyjsko-ruskie malowidła w kaplicy zamku lubelskiego*, Warszawa 1983, s. 9, 10; E. Chojacka, *Sztuka średniowiecznej Rusi Kijowskiej i jej związki z Polską w XI-XV w.*, [w:] *Ukraina. Teraźniejszość i przeszłość*, pod red. M. Karasia i A. Podrazy, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, R. CCXLVII, z. 32, Kraków 1970, s. 422; A. I. Rogow, *Kulturyje swiazi Rusi i Polszy w XIV – naczale XV w.*, „Wiesticnik Moskowskogo Uniwiersiteta”, sierija IX, Istoria, 1972, z. 4, s. 63-71.

końca XIV w. można zauważyć symbiozę kultury białoruskiej z polską, zwłaszcza w zabytkach architektury cerkiewnej i piśmiennictwie. Bogate biblioteki klasztorne zachowały liczne kroniki, latopisy oraz ilustrowane ewangeliarze z XIV i XV stulecia. Do najbardziej znanych zalicza się orszański, mstiski i ławryszewski¹⁴.

*

Kościół prawosławny w istotny sposób wpływał na religijność i obyczaje mieszkańców Rzeczypospolitej. W pobożności wiernych Kościoła prawosławnego na pierwsze miejsce wysuwał się majestat Boga i kult Matki Bożej. Taka gradacja świętości znajdowała swój wyraz w liturgii prawosławnej, sztuce cerkiewnej i postawach wiernych. Najbardziej charakterystyczne cechy pobożności na ziemiach ruskich Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego ukształtowały się pod wpływem Bizancjum. Kultura bizantyjska, tak głęboko przesiąknięta wartościami religijnymi, na ziemiach ruskich Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego miała swoje oparcie w ruchu monastycznym. Monastery były nie tylko ośrodkami życia kontemplacyjnego, ale też ważnymi centrami kulturowymi Cerkwi prawosławnej. Wschodnie życie monastyczne miało silne oddziaływanie na religijność społeczeństwa polskiego.

W ośrodkach monastycznych przebywali święci mnisi, hierarchowie, rozwijała się myśl teologiczna i filozoficzna. Z klasztorami prawosławnymi byli związani m.in. święci książęta smoleńscy: Teodor (1240-1299), Andrzej (1360-1390) i Gleb (I. poł. XV w.), biskup smoleński Michał (1383-1402), archimandryta Szymon (1351-1392), Jelisiej Ławryszewski (II. poł. XIII w.) czy Charytyna, księżna litewska (zm. 1281). Wszyscy wymienieni zostali kanonizowani przez Cerkiew prawosławną w czasach jagiellońskich. Liczne kanonizacje miały wzmóc przekonanie o szczególnym umiłowaniu przez Boga narodu ruskiego¹⁵.

Zakonnicy gromadzili bogate zbiory biblioteczne, sporządzali kro-

¹⁴ T. Friedłówna, *Ewangeliarz ławryszewski. Monografia zabytku*, Wrocław 1974; M. Niakałajeń, *Pałata knihapsnaja*, Minsk 1993.

¹⁵ E. Gołubinskij, *Istorija kanonizacyi swiatych w Russkoj Cerkwi*, Moskwa 1903, s. 76-109, 213-217; A. A. Mielnikow, *Put' niepieczalen*, s. 114-152, 171-174; A. Mironowicz, *Kult świętych na Białorusi*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego”, nr 4, 1992, s. 6-21; tenże, *Święci w Kościele prawosławnym na Białorusi*, [w:] *Wilno i kresy północno-wschodnie*, t. I, *Historia i ludzkie losy*, pod red. E. Feliksiak i A. Mironowicza, Białystok 1996, s. 75-94.

niki i latopisy, które obecnie stanowią jedne z podstawowych źródeł do poznania dziejów średniowiecznej Europy Środkowo-Wschodniej. Trzeba zaznaczyć, że cała hierarchia cerkiewna wywodziła się z ośrodków klasztornych. W murach monasterów przebywali wybitni teolodzy, w tym Grzegorz Camblak, autor wielu traktatów teologicznych i literackich.

Z metropolitą kijowskim Piotrem (1308-1326) wiąże się powstanie monasteru Przemienienia Pańskiego w Werchracie koło Rawy Ruskiej na początku XIV w. O założeniu klasztoru przez metropolitę Piotra wspomina *Żywot świętego Cypriana*. Według tego źródła metropolita zorganizował sobie pieczę nad rzeką Rata, wokół której powstała osada klasztorna. Ośrodek klasztorny w Werchracie zasłynął w XIV w. jako ważne centrum ikonograficzne. Monaster nazywany „Piotrowym” odegrał istotną rolę w rozwoju życia zakonnego na terenie Księstwa Halicko-Wołyńskiego¹⁶. Równie wielkie znaczenie w rozwoju życia monastycznego odegrały powstałe około 1340 r. monaster św. Jerzego we Lwowie oraz założony w latach 1347-1350 monaster św. Trójcy w Wilnie. Monasterium te przez cztery kolejne stulecia stały się podporą Kościoła prawosławnego w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim. Oprócz wymienionych ważną rolę w życiu religijnym i kulturowym posiadały monasterium w Nowogródku, Witebsku, Ławryszewie, Kijowie i Smoleńsku.

Powszechna znajomość języka ruskiego i cerkiewnosłowiańskiego, a często również greki, pozwala stwierdzić, że duchowieństwo, zwłaszcza zakonne, dobrze było przygotowane do pełnienia funkcji duszpasterskich. Gdy do tego dodamy setki kronik i latopisów, utworów hagiograficznych i rozpraw teologicznych, to możemy powiedzieć o wysokim poziomie elit duchowieństwa prawosławnego. Opinii takiej nie można odnieść do wszystkich duchownych, zwłaszcza do środowiska kleru parafialnego. Brak szkół teologicznych powodował, że duchowieństwo pa-

¹⁶ A. Mironowicz, *Monasterium prawosławne na terenie diecezji chełmsko-belskiej w XIII-XVIII wieku*, [w:] *Wojsko Społeczeństwo Historia. Prace ofiarowane Profesorowi Mieczysławowi Wrzaskowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę Jego urodzin*, pod red. W. Fedorowicza i J. Snopki, Białystok 1995, s. 88, 89; tenże, *Monasterium prawosławne na terenie diecezji chełmsko-belskiej*, [w:] *Zakony i klasztory w Europie Środkowo-Wschodniej X-XX w. Materiały z międzynarodowego seminarium pt: Atlas ruchu zakonnego w Europie Środkowo-Wschodniej X-XX wiek*, pod red. H. Gapskiego i J. Kłoczowskiego, Lublin 1999, s. 356; A. Gil, *Monasterium prawosławnej eparchii chełmskiej od XIII do końca XVI wieku*, [w:] *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk i P. Chomika, Białystok 2001, s. 66.

rafialne otrzymywało wykształcenie przy cerkwi, nierzadko niewystarczające. W rezultacie nabożeństwa miały charakter bardziej obrzędowy i nie wiązały się z głębokimi rozważeniami teologicznymi. Religijność Rusinów pod tym względem była na podobnym poziomie jak wśród Polaków. Cechą charakterystyczną tej religijności była masowość uczestnictwa w praktykach religijnych i gorliwość wiernych. Wymienione cechy ruskiej pobożności w następnych stuleciach stały się elementem wyróżniającym ludność polską.

*

Językiem urzędowym w Wielkim Księstwie Litewskim, od czasów księcia Olgerda, był język starobiałoruski, zwany też ruskim, a na Rusi Moskiewskiej – litewskim. Język ten różnił się od języka używanego na ziemiach ukraińskich i wielkoruskich. Podstawą jego był język białoruski, wzbogacony o liczne polonizmy. W kontaktach z państwami zachodnimi kancelaria wielkoksiążęca korzystała z języka łacińskiego¹⁷. Znajomość języka starobiałoruskiego, cerkiewnosłowiańskiego i polskiego była powszechna wśród elit ludności prawosławnej. Królowa Zofia, żona Władysława Jagiełły, zgromadziła wiele ksiąg ruskich i łacińskich. Królowa, przyzwyczajona do liturgii prawosławnej, podczas ceremonii mszy łacińskiej korzystała z białoruskiego tłumaczenia porządku nabożeństw¹⁸. Rękopiśmienne księgi cyryliczne posiadał w swym księgozbiorniku sekretarz Aleksandra Jagiellończyka, biskup płocki Erazm Ciołek, często przebywający na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego. W skarbcu katedry gnieźnieńskiej przechowywano w 1455 r. kilka ksiąg pisanych „po grecku”. Księgi te pochodziły od przebywających tam Rusinek, którym towarzyszyło duchowieństwo prawosławne. Postępująca unifikacja prawno-administracyjna na ziemiach ruskich Korony spowodowała zacieśnienie polsko-ruskich kontaktów językowych i wzajemne przenikanie się kulturowe. Trzeba jednak zaznaczyć, że wzmożony napływ ludności polskiej na ziemie ruskie spowodował katolicyzację i polonizację części miejscowej szlachty i mieszczaństwa.

Druga połowa XV w. charakteryzuje się rozwojem piśmiennictwa o charakterze hagiograficznym, historycznym i teologicznym. Na ziemi

¹⁷ J. Karski, *Białorusy*, t. I, Warszawa 1903, s. 114; H. Wisner, *Unia...*, s. 14.

¹⁸ U. Borkowska, *Życie religijne polskich Jagiellonów*, [w:] *Chrzest Litwy*, pod red. ks. M. T. Zahajkiewicza, Lublin 1990, s. 153, 154; F. Sielicki, *Polsko-ruskie stosunki kulturalne...*, s. 126, 127.

Wielkiego Księstwa Litewskiego zaczęły przenikać wpływy bałkańskie, głównie greckie, bułgarskie i serbskie. Po upadku Konstantynopola w 1453 r. część mnichów przeniosła się z Bałkan na ziemie ruskie Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego przywożąc ze sobą bogatą literaturę, relikwie świętych, cudowne ikony. W XIV i XV w. powstało kilka ogólnoruskich kodeksów latopisarskich, znanych na ziemiach białoruskich i litewskich. Wśród nich należy wymienić latopisy nowogrodzkie, latopis ławrientiewski, hipacki, halicko-wołyński, radziwiłłowski, a nowe redakcje uzyskały latopisy pskowski i twerski. Wymienione latopisy posiadają duże znaczenie w poznaniu stosunków polsko-ruskich i losów Cerkwi prawosławnej. Wielkie znaczenie w powstaniu nowych zwodów latopisarskich mieli metropolici Cyprian i Focjusz, którzy zlecili wykonanie latopisu troickiego. W porównaniu ze starymi latopisami zwody z XV w. charakteryzowały się kwiecistym stylem wprowadzonym poprzez utwory metropolity Cypriana. Podobny charakter uzyskały nowe wersje starych latopisów, w tym *Letopisiec russkich cariej* i *Letopisiec Pieriejastawla Suzdalskiego*, powstałe na Rusi Halickiej w XIII w.

W XV stuleciu pojawiły się liczne kroniki i latopisy o charakterze antykatolickim. Latopis moskiewski pisał, że Jagiellonowie „gorszymi są wrogami chrześcijan niż poganie”¹⁹. W okresie tym pojawiły się latopisy białorusko-litewskie wyrażające ideologię państwową Wielkiego Księstwa Litewskiego. *Latopisiec wielkich kniaziów litewskich* ukazuje wydarzenia na Litwie od śmierci Giedymina (1341 r.) do lat trzydziestych XV w. Latopis, sporządzony z polecenia księcia Witolda w związku z jego aspiracjami monarszymi, zawiera ideę niezależnego państwa. Do tej idei nawiązywał *Latopis białorusko-litewski* z 1446 r. zawierający trzy części: ogólnoruską, smoleńską i wspomniany wyżej *Latopisiec wielkich kniaziów litewskich*. Do latopisu została dodana *Kronika smoleńska* z lat 1430-1436, opowiadająca o nieudanej koronacji Witolda, której przeszkadzili Polacy, oraz o walkach o władzę po jego śmierci. W latopisie umieszczona została *Pochwała Witolda* – panegiryk na cześć wielkiego księcia. Anonimowy autor latopisu dokonał wyraźnej selekcji materiałów w celu udowodnienia, że Wielkie Księstwo Litewskie jest spadkobiercą Rusi Kijowskiej i ma prawo do panowania nad całą Rusią. W lato-

¹⁹ J. S. Łurie, *Iz istorii russkogo letopisanija XV w.*, „Trudy Otdiela Driewnierusskoj Litieratury”, t. XI, Moskwa 1953, s. 184.

pisie pokazano najważniejsze fakty z dziejów państwa i Cerkwi prawosławnej na Rusi Kijowskiej, Rusi Moskiewskiej oraz w Wielkim Księstwie Litewskim. Autor latopisu podkreślał symbiozę losów Cerkwi i państwa. Latopis powstał w smoleńskim ośrodku diecezjalnym²⁰. Wiele faktów z dziejów Cerkwi prawosławnej znalazło się *Metryce Wielkiego Księstwa Litewskiego* przechowywanej do końca XV w. w Trokach, a następnie w Wilnie. Wpisy dokonywane przez kanclerzy litewskich sporządzane były najpierw w języku staroruskim, a następnie starobiałoruskim z coraz większą liczbą polonizmów. Kroniki i latopisy ruskie stały się podstawą prac Jana Długosza i innych polskich dziejopisarzy. O ich roli w poznaniu dziejów Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego najlepiej świadczy treść listu Jana Długosza do Zbigniewa Oleśnickiego, w której kronikarz napisał: „Mając już siwą głowę zabrałem się do nauki ruskiego pisma, aby kolejność naszych dziejów uczynić pełniejszą”²¹. Rolę kronik i latopisów ruskich najlepiej rozumiał Maciej Strykowski, pisząc w *Kronice polskiej*: „Przeto Litwinie, bracie, nie zajrzyć też Rusi, gdyż są nie mniej sławni, zeznać każdy musi, bez nich ty porządku spraw swych nie możesz wiedzieć, gdyż ruscy w swych państwach z dawna zwykli siedzieć, mają starsze świadectwa: Litwa zaś z nich rosła”²².

*

Tradycje sztuki cerkiewnej kontynuowano za panowania Kazimierza Jagiellończyka, który podtrzymywał istniejące w dynastii zamiłowanie do sztuki ruskiej. Aspiracje artystyczne króla wspierała jego żona Elżbieta Rakuszanka (1436-1505)²³. W tym czasie największym przedsięwzięciem kulturowym związanym z Kościołem prawosławnym było uruchomienie drukarni cyrylickiej Szwajpolta Fiola w Krakowie. Drukarnia została uruchomiona z inicjatywy magnaterii prawosławnej przebywającej na dworze krakowskim w celu zabezpieczenia ludności pra-

²⁰ W. Czerniecki, *Pierwiodnaja literatura XV-XVII ww.*, s. 53-62; F. Sielicki, *Polsko-ruskie stosunki kulturalne...*, s. 137, 138.

²¹ J. Długosz, *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, t. J. Mrukówna, opr. K. Pieradzka, ks. 1-2, Warszawa 1969, s. 77; F. Sielicki, *Polsko-ruskie stosunki kulturalne...*, s. 139.

²² M. Strykowski, *Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi Kijowskiej, Moskiewskiej, Siewierskiej, Wołhinskiej i Podolskiej...*, wyd. G. L. Glücksberg, t. I, Warszawa 1846, s. 219.

²³ W. Molé, *Sztuka bizantyńsko-ruska*, [w:] *Historia sztuki polskiej w zarysie*, t. I, Kraków 1962, s. 161.

wosławnej w księgi liturgiczne. To w kręgu przedstawicieli rodów Gasztołdów, Sołtanów i Sapiehów należy szukać rzeczywistych inicjatorów tego przedsięwzięcia. Przedsiębiorca krakowski, rajca Jan Turzon, sfinansował działalność Fiola licząc na poważne zyski. Trudno w postawie Fiola i Turzona, poza komercyjnymi, dopatrzeć się innych względów uruchomienia drukarni cyrylickiej. Staranne wydanie ksiąg cyrylickich i ich liczne ozdoby wskazują, że odbiorcami była magnateria prawosławna i ośrodki zakonne. Księgi te znajdowały się na całym obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rusi Moskiewskiej²⁴.

Nieprzypadkowy był dobór ksiąg wydanych drukiem. Z drukarni Fiola wyszły cztery księgi liturgiczne w języku cerkiewnosłowiańskim: *Czasosłowiec* – rodzaj brewiarza, zawierający modlitwy oraz psalmy na określone godziny dnia i nocy (Kraków 1491), *Ośmiočasnik albo Oktoich* – zbiór hymnów św. Jana z Damaszku w ośmiogłosowym układzie (Kraków 1491); *Triod postnaja* – zawierająca modlitwy i cały rytuał wielkopostny; *Triod cwietaja* – zawierająca pieśni, modlitwy i rytuały okresu wielkanocnego. Dwa ostatnie druki: *Triod postnaja* i *Triod cwietaja* zostały wydane w Krakowie przed 1490 r. *Oktoich* był najczęściej używaną księgą liturgiczną w Cerkwi prawosławnej. Zawiera on zmienne części nabożeństwa na poszczególne dni tygodnia i każdy dzień cyklu tygodniowego (modlitwy i pieśni na wieczernię, jutrznię i liturgię)²⁵. Drukarnia krakowska jako pierwsza w latach 1490-1491 wydała druki w języku cerkiewnosłowiańskim na potrzeby Kościoła prawosławnego. Ilustracje ksiąg Fiola zostały wykonane w stylu sztuki ruskiej. Fiol, wydając księgi liturgiczne, nie przewidział jak duże zainteresowanie wywołają one wśród wyznawców prawosławia i jak duży sprzeciw wśród kleru katolickiego. W listopadzie 1491 r. drukarza oskarżono o herezję i, pomimo poręczenia majątkowego dokonanego przez Jana Turzona, uwięziono. Ostatecznie Fiola oczyszczono z zarzutu herezji, ale kapituła gnieźnieńska zabroniła

²⁴ K. Heintsch, *Ze studiów nad Sz waj poltem Fiolem*, Wrocław 1957; H. Szwejowska, *Książka drukowana XV-XVIII w.*, Wrocław 1961, s. 33-37; J. Niemirowski, *Naczło sławianskiego knigopieczatani ja*, Moskwa 1969; *Drukarze dawnej Polski*, t. I, cz. 1, pod red. A. Kaweckiej-Gryczowej, Wrocław 1983, s. 25-39.

²⁵ J. Rusek, *Oktoich Sz waj polta Fiola a rękopiśmienne Oktoichy w księgo zbiorach polskich*, [w:] *Najstarsze druki cerkiewnosłowiańskie i ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej*, pod red. J. Rusek, W. Witkowskiego i A. Naumowa, Kraków 1993, s. 37-44; M. Prokopowicz, *Trzy wersje Triodu postnego z 1491 r.*, tamże, s. 55-68.

mu wydawania i rozpowszechniania ksiąg cyrylickich. Na stanowisko prymasa Zbigniewa Oleśnickiego mogła wpłynąć bulla papieża Innocentego III, ogłoszona w 1487 r., nakładająca na biskupów obowiązek stosowania wobec wszelkich druków prewencyjnej cenzury kościelnej. Drukarnia Szwajpolta Fiola, działająca na rzecz wyznawców Kościoła prawosławnego na ziemiach ruskich Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego, miała być użyta w polemikach religijnych. Ponieważ oficjalne wystąpienie przeciwko możnym ruskim nie było możliwe, posłużono się procesem przeciwko drukarzowi, ażeby doprowadzić do zamknięcia oficyny wydawniczej²⁶.

*

Wiek XVI przyniósł istotne przemiany w życiu religijnym społeczeństwa ruskiego. Tradycyjna, słabo podparta dogmatycznie religijność społeczności prawosławnej spotkała się z dynamicznie rozwijającymi się nurtami protestanckimi i potrydenckim Kościołem rzymskokatolickim. Za panowania dwóch ostatnich Jagiellonów zniesione zostały wszelkie ograniczenia wobec ludności prawosławnej. Dodatkowym czynnikiem wpływającym na postawy wiernych było zeświecczenie i zmateriowanie wyższego duchowieństwa. W rezultacie jedynie część duchowieństwa, przeważnie zakonnego, była przygotowana do obrony dogmatów i głębokich dysput teologicznych. Pozycja duchowieństwa była często osłabiana poprzez postawę ktitorów, którzy ingerując w sprawy życia wewnętrznego Kościoła prawosławnego podważali jego prestiż. Nowym zjawiskiem w życiu religijnym było pojawienie się zbiorowego patronatu w postaci bractw cerkiewnych i zaangażowanie się świeckich w reformowanie Kościoła. Wobec zagrożenia ze strony nowych nurtów religijnych, poczynszy od lat siedemdziesiątych XVI w. próbowano dotrzeć do najszerzych warstw społeczeństwa ruskiego. Temu celowi służyło zakładanie drukarni, szpitali, przytułków i szkół. Rozwijano również katechezę poprzez utwory polemiczne, kazania i postania. W ten sposób próbowano wpłynąć na postawę elit społeczności ruskiej w celu zatrzymania ich przy prawosławiu. Występującemu zjawisku przechodzenia elit z „wiary greckiej” do innych konfesji towarzyszył równoczesny wzrost świadomości wyznaniowej ludności prawosławnej. W rezultacie ogromnego wysiłku reformatorskiego, podejmowanego głównie przez bractwa

²⁶ H. Szwejkowska, *Książka drukowana...*, s. 48-49.

i elity cerkiewne, nastąpiła wyraźna zmiana w życiu religijnym. Wzrosła wiedza religijna wśród elit społeczności ruskiej. Aktywny udział w pracy na rzecz Cerkwi stał się obowiązkiem elit prawosławnych. Wyrazem tego zjawiska były liczne fundacje i zapisy możnych ruskich na rzecz cerkwi oraz zaangażowanie w obronę praw swego Kościoła.

Rozwój ruchu reformacyjnego objął również wyznawców chrześcijaństwa wschodniego. Ogarnął on szerokie kręgi magnaterii i bojarstwa ruskiego. W 1572 r. na 69 senatorów z Wielkiego Księstwa Litewskiego jedynie 24 było narodowości ruskiej, z czego 8 prawosławnych, 15 protestantów i 1 katolik²⁷. Rola polityczna senatorów ruskich była jednakże o wiele bardziej znacząca aniżeli ich liczba. Prawosławnym dygnitarzom litewsko-ruskim przypadła funkcja kreowania i realizowania wschodniej polityki Rzeczypospolitej. Przy prawosławiu w XVI w. pozostawały tak znakomite rodziny jak Buczaccy, Chodkiewiczowie, Czartoryscy, Sanguszkowie, Sapiehowie, Siemaszkowie, Słuccy, Sołomereccy, Tyszkiewiczowie, Massalscy, Olelkowicze, Pacowie, Puzynowicze, Wiśniowieccy, Zasławscy, Zbarascy i wiele innych. Duże znaczenie w rozwoju oświaty i kultury prawosławnej odegrała magnateria ruska. Mecenat magnaterii ruskiej nad kulturą cerkiewną uwidaczniał się w imponującej działalności wydawniczej i literackiej świadczącej o dużym ładunku intelektualnym polsko-litewskiego prawosławia. To z ich inspiracji dzieło Sz wajnpol ta Fiola kontynuował pochodzący z Połocka absolwent Akademii Krakowskiej, doktor nauk medycznych Uniwersytetu w Padwie, humanista Franciszek Skoryna, który w latach 1517-1519 wydał w Pradze pierwszą Biblię w języku starobiałoruskim. Poza licznymi wydaniem i biblijnymi Skoryna wydał, adresowaną do środowiska kupieckiego, *Małą księgę podrózną*. Patronat hetmana litewskiego Grzegorza Chodkiewicza umożliwił uruchomienie w jego rodzinnej rezydencji w Zabłudowie drukarni ruskiej. Dwaj drukarze Piotr Tymofiejewicz Mścisławiec i Iwan Fiodorow wydali tu w 1569 r. *Jewangelije Uczitielnoje*, stanowiące zbiór religijnych nauk pomocniczych do poznania tekstów biblijnych. Ewangelia zabłudowska, odpowiednik katolickich i protestanckich *Postylli*, ukazała się w 12 lat po *Postylli* Mikołaja Reja i na cztery lata przed wydaniem *Postylli* Jakuba Wójka²⁸.

²⁷ A. Jobert, *De Luther á Mohila. La Pologne dans la crise de la Chrétienté 1517-1648*, Paris 1979, s. 322.

²⁸ A. Mironowicz, *Powstanie zabłudowskiej oficyny wydawniczej na tle sytuacji wyznaniowej w Wielkim Księstwie Litewskim*, „Acta Baltico-Slavica”, t. XIX, Warszawa 1990, s. 245-264.

Szczególną rolę w rozwoju kultury prawosławnej odegrał książę Konstanty Wasyl Ostrogski (1527-1608), wojewoda kijowski, marszałek ziemi wołyńskiej, fundator licznych szkół, cerkwi i klasztorów. Ten wybitny magnat prawosławny planował przeniesienie siedziby patriarchatu z Konstantynopola do wołyńskiego Ostroga. W swej rodowej rezydencji powołał do życia w 1580 r. słynną drukarnię, która wydała Biblię ostrogską, będącą największym przedsięwzięciem wydawniczym w Kościele prawosławnym w tym czasie²⁹. Drukarnie pracujące na potrzeby Cerkwi uruchomione zostały we Lwowie, Wilnie i w wielu innych miejscowościach. W Wilnie działała oficyna wydawnicza braci Mamoniczów, a po ich przystąpieniu do unii rozpoczęła pracę drukarnia bractwa św. Ducha i typografia Bohdana Ogińskiego w Jewiu. We Lwowie szczególne znaczenie posiadała oficyna bractwa stauropigialnego działająca do lat dwudziestych XIX w. Drukarnie cyrylickie miały, w założeniu ich fundatorów, pomóc w upowszechnianiu tekstów liturgicznych duchem odpowiadających prawosławiu. Drukarnie były jedną z prób reform w Cerkwi prawosławnej i świadczyły o wzroście świadomości religijnej społeczności ruskiej.

Najlepszym wskaźnikiem określającym rolę Kościoła prawosławnego w społeczności ruskiej w Rzeczypospolitej jest fakt upowszechnienia wśród wyznawców „wiary greckiej” piśmienności. Znajomość pisma była niemal powszechna wśród warstw posiadających i społeczności miejskiej już w XII-XIII w. Gdy do tego dodamy znajdowanie się w obiegu ponad 50 tysięcy ksiąg liturgicznych³⁰, możemy sobie uświadomić bogactwo duchowe ówczesnego społeczeństwa. Jedynie w Wielkim Księstwie Litewskim znajdowało się około 500 bibliotek cerkiewnych i klasztornych liczących od kilku do kilkudziesięciu woluminów³¹. Największe osiągnięcia myśli prawniczej zostały zawarte w opracowanych i wydanych w latach 1529, 1566, 1588 statutach litewskich. Ten zbiór prawa zwyczajowego zawierał wiele elementów prawodawstwa cerkiewnego. Statuty były rezultatem upowszechnienia się myśli renesansowej wśród Rusinów. Te osiągnięcia kulturalne mogły być uzyskane wyłącznie dzięki

²⁹ Proponuję najnowsze opracowanie T. Kempy, *Konstanty Wasyl Ostrogski, wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej*, Toruń 1997.

³⁰ J. Kłoczowski, *Cywilizacja bizantyjsko-słowiańska*, [w:] *Chrześcijaństwo na Rusi Kijowskiej, Białorusi, Ukrainie i Rosji (X-XVII w)*, pod red. J. Kłoczowskiego, Kraków 1997, s. 95.

³¹ M. B. Topolska, *Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim*, s. 204.

Cerkwi prawosławnej. Pod jej wpływem rozwijała się architektura sakralna, malarstwo ikonograficzne, śpiew i piśmiennictwo.

Szczególną rolę w tym procesie odgrywały monastery. Klasztory na ziemiach ruskich były głównymi centrami życia religijnego, fundamentem struktury cerkiewnej. Monastery odgrywały ważną rolę kulturotwórczą i oświatową, kształtując postawy moralne wiernych. W XVI w. największy ośrodek zakonny – Ławra Kijowsko-Pieczerska³² - promieniował swoją duchowością i kulturą. Rolę klasztoru w dziejach Kościoła prawosławnego trafnie przedstawił jego późniejszy archimandryta Sylwester Kossow, który docenił bogactwo literatury duchowej pozostawionej przez mnichów kijowskich. W trakcie sprawowania godności archimandryty o. Sylwester napisał *Paterikon, albo żywoty świętych Ojców Pieczerskich obszernie słowieńskim językiem przez świętego Nestora zakonnika i latopisca ruskiego przedtym napisany, teraz zaś z greckich, łacińskich, słowiańskich i polskich pisarzy objaśniony i krócej podany przez wielebnego w Bogu ojca Sylwestra Kossowa, episkopa mściławskiego, orszańskiego i mohilewskiego*. W pracy wydanej w drukarni Ławry Pieczerskiej w 1635 r. autor ukazywał „nieomyślność świątobliwych świętych ojców pieczerskich, w ciele niespróchniałych, od kilkuset lat leżących w pieczarach kijowskich, a na dowód cudów prawdziwych, które przy ich reliquiach działy i dzieją”. Sylwester Kossow pisał: „Przechadzając się, (...) po pieczarach kijowskich, grobach ojców świętych, świętym ich i nieskazitelnym cudując się ciałom, nie raz rzewno zapłakałem, uważając to, że nieszcześnie i zawisłe wieki tak godnie dotychczas nie objawiły światu wybranych Bożych, jako sam Pan Bóg objawił”³³. Z przedstawionego obrazu rysuje się Kijów jako ostoja wiary chrześcijańskiej. Ławra pieczerska, która zgromadziła w sobie tyle relikwii świętych według Kossowa była centrum duchowym Kościoła. Autorytet Ławry wyrastał poza granice Rzeczypospolitej. Kult świętych ojców pieczerskich był rozpowszechnionych wśród prawosławnych i katolików. Gdy do tego dodamy dziesiątki kronik i latopisów, bogate zbiory literatury polemicznej i hagiograficznej, to ukazuje się nam obraz ośrodka kulturowego o ogól-

³² K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. 1370-1632*, s. 138-150; *Kijewo-Pieczerskij Patierik ili skazanija o żyzni i podwiguach Swiatorych Ugodnikow Kijewo-Pieczerskoj Ławry*, Kijew 1991; *Patieryk Kijowsko-Pieczerski czyli opowieści o świętych ojcach w pieczarach kijowskich położonych*, opr. Ludmiła Nadzyńska, Wrocław 1993.

³³ *Pateryk Kijowsko-Pieczerski...*, s. 53, 54.

nosłowińskim znaczeniu.

Podobny charakter miał największy ośrodek zakonny w Wielkim Księstwie Litewskim w Supraślu, w którym w II połowie XVI w. dominowały antylacińskie, antyunijne i antyreformacyjne tendencje. Wyrażały się one w malarstwie, literaturze polemicznej i działalności zakonników. Temu celowi podporządkowana została ikonograficzna wymowa wystroju cerkwi pw. Zwiastowania NMP. Wystrój wnętrza cerkwi sobornej wskazuje na bezpośrednie związki Supraśla z kulturą ruską i serbską. Konstrukcja obiektu przypomina cerkwie obronne św. Zofii w Połocku, Sykowiecach i Małomożejkowie³⁴. W architekturze cerkwi Zwiastowania NMP w Supraślu odzwierciedlone zostały wpływy architektury rusko-bizantyjskiej i gotyckiej. Również wystrój wewnętrzny świątyni wskazuje na silne wpływy na zachodnie obszary Wielkiego Księstwa Litewskiego kultury bizantyjsko-ruskiej. Styl fresków przypomina zabytki serbskiego malarstwa monumentalnego, a zwłaszcza wystrój monasteru w Manasji z 1418 r.³⁵ Są one jednymi z nielicznych przykładów malarstwa bizantyjskiego na terenach dawnej Rzeczypospolitej.

Wśród 200 rękopiśmiennych i drukowanych ksiąg znajdujących się w bibliotece klasztornej w 1557 r. była *Minieja Czetnaja* pochodząca z początków XI w.³⁶ Ten najstarszy znany na ziemiach polskich zabytek pi-

³⁴ S. Alexandrowicz, *Nowe źródło ikonograficzne do oblężenia Połocka w 1579 roku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XIX, Warszawa 1971, z. 1, s. 19-22; I. I. Jodkowski, *Cerkwi przisposoblennye k oboronie w Litwie i Litowskiej Rusi*, „Driewnosti”, t. VI, 1915, s. 249-311; W. A. Czanturija, *Istoria architektury Biełorusii*, Minsk 1969, s. 88-90; M. S. Kacer, *Biełoruskaja architektura*, Minsk 1969, s. 48-52; W. Kochanowski, *Pobazyliński zespół architektoniczny w Supraślu*, „Rocznik Białostocki”, nr 4, Białystok 1963, s. 355-396; M. Morelowski, *Zarys syntetyczny sztuki wileńskiej od gotyku do neoklasycyzmu z przewodnikiem po zabytkach między Niemnem a Dźwiną*, Wilno 1939; P. P. Pokryszkin, *Blagowieszczenskaja cerkew' w Supraslskom monastyrze*, [w:] *Sbornik archieograficznych statiej podniesiennij grafu A. A. Bobrinskomu*, Sankt-Pietierburg 1911, s. 22-237; A. Szyszko-Bogusz, *Warowne zabytki architektury kościelnej w Polsce i na Litwie*, [w:] *Sprawozdanie Komisji do badań sztuki w Polsce*, t. IX, z.3-4, Kraków 1914.

³⁵ A. Rogow, *Freski iz Suprasla*, [w:] *Driewnieruskoje isskustwo. Monumientalnaja żywopiś XI-XVII w.*, Moskwa 1980, s. 345-371.

³⁶ Kodeks supraski – najstarszy zabytek piśmiennictwa cyrylicznego został wydany w formie reprintu w Bułgarii. *Supraslski ili Retkow sbornik*, Sofia 1982, t. I-II, opracowanie i wstęp J. Zaimowa i M. Kopaldo; A. Mironowicz, *Kodeks supraski*, „Białostocczyzna” 1988, nr 1 (9), s. 1-3.

śmiennictwa cyrylicznego został przywieziony do Supraśla w 1582 r. przez patriarchę serbskiego i bułgarskiego Gabriela. W bibliotece klasztoru przechowywana była kopia *Kroniki Kijowskiej i Nowogrodzkiej*³⁷. Do tradycji staroruskiej odwołuje się supraska wersja białorusko-litewskiej kroniki z 1519 r. Biblioteka klasztorna posiadała w swych zbiorach inne łatopisy ruskie: *Carstwiennik s letopiscem* i *Wriemiennik s letopiscem*. Świadomość jedności kulturowo-historycznej z innymi narodami wschodniosłowiańskimi sprzyjała pogłębianiu się związków religijnych. Zainteresowanie się duchowością staroruską i świadomość jedności religijnej przyczyniła się do popularyzacji żywotów świętych ruskich, bułgarskich, serbskich i greckich³⁸.

*

Ważną rolę w rozwoju kultury prawosławnej na terenie dawnej Rzeczypospolitej odgrywało szkolnictwo cerkiewne³⁹. Rozwój szkolnictwa przyklasztornego i parafialnego nastąpił dopiero w końcu XV i w XVI w. wraz z ogólnym rozwojem oświaty w Wielkim Księstwie Litewskim. W czasach renesansu pojawiło się szkolnictwo pod patronatem mieszczan i bractw cerkiewnych. Rozwój oświaty był zjawiskiem nieprzypadkowym, przypadał bowiem na okres polemik religijnych i walki o zachowanie niezmienności dogmatów poszczególnych Kościołów. Szkolnictwo, według ówczesnych hierarchów Cerkwi prawosławnej, miało odegrać ważną rolę w zachowaniu tożsamości wiernych. Szkolnictwo prawosławne w XVI w. można podzielić na trzy kategorie: szkoły przyklasztorne, przycerkiewne i brackie. Osobną kategorię na terenie Rzeczypospolitej stanowiła Akademia Ostrogska. Szkoły przyklasztorne były najbardziej stabilne. Swoim zasięgiem obejmowały niewielką liczbę młodzieży, w praktyce od kilku do kilkunastu uczniów i były prowadzone na poziomie elementarnym. Szkoły przycerkiewne organizowane były w celu kształcenia dwóch lub trzech uczniów w zakresie porządku służb cerkiewnych, czytania i pisania oraz podstawowych

³⁷ *Supraslskaja letopiś*, [w:] *Połnoje sobranije russkich letopisiej* (dalej: *PSRL*), t. XXXV, Moskwa 1980, s. 6.

³⁸ A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI-XVII wieku*, Białystok 1991, s. 89-94; tenże, *Życie monastyczne na Podlasiu*, Białystok 1998, s. 5-32.

³⁹ A. Mironowicz, *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, [w:] *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk i P. Chomika, Białystok 2002, s. 18-30.

zasad wiary. Poziom takich szkół zależał od wykształcenia i zdolności duchownego bądź diakona.

Szkoły brackie pełniły funkcję szkolnictwa średniego. Pierwsza szkoła bracka powstała w 1584 r. w Wilnie. Stefan Batory nadał bractwu przywilej na założenie szkoły, w której uczono by języka ruskiego, greki, łaciny i polskiego⁴⁰. Wkrótce w Wilnie powstały dwie szkoły elementarne i pierwsze na tych ziemiach gimnazjum prawosławne o profilu humanistycznym. Szkoły wileńskie stały się wzorem dla innych szkół brackich. W następnych latach przy udziale bractwa lwowskiego i wileńskiego powstały nowe placówki szkolne we Lwowie, Stryju, Gródku, Przemyśle, Brześciu, Bielsku, Mohylewie, Mińsku, Pińsku, Jewiu, Szklowie, Kijowie, Łucku, Chełmie, Zamościu, Haliczu i Ostrogu⁴¹. Poziom szkół brackich, zwłaszcza lwowskiej i wileńskiej, był stosunkowo wysoki. O ich poziomie świadczy fakt, że absolwenci tych placówek oświatowych odgrywali istotną rolę w życiu Kościoła (Stefan i Leoncjusz Zyzanijowie, Hiob Borecki, Izajasz Kopiński, Melecjusz Smotrycki, Izajasz Trofimowicz, Sylwester Kossow, Zachariusz Kopysteński, Józef Nielubowicz Tukalski, Teodozy Wasilewicz)⁴².

Najważniejszym ośrodkiem życia intelektualnego prawosławia w ostatniej ćwierci XVI w. stała się Akademia Ostrogska. Uczelnia została założona przez księcia Konstantego Ostrońskiego w 1580 r., ale peł-

⁴⁰ K. Chałampowicz, *Zapadno-russkije prawoslawnyje szkoły XVI i naczala XVII w.*, Kazań 1898, s. 287-311.

⁴¹ Szerzej o szkolnictwie brackim por.: K. Chałampowicz, *Zapadno-russkije prawoslawnyje szkoły XVI i naczala XVII w.*, Kazań 1898; tenże, *Ostrożskaja prawoslawnaja szkoła*, „Kijewskaja Starina” 1897, t. 2; I. P. Krypjakewycz, *Z istoriji hałyćkoho szkilnyćwa XVI-XVIII st.*, „Ridna szkoła”, Lwów 1933, nr 2; E. N. Miedynskij, *Bratskije szkoły Ukrainy i Bielorusii w XVI-XVII w.*, Moskwa 1954; S. Miropolski, *Oczierk istorii cerkowno-prichodskoj szkoły ot pierwowo jeja wozniknienija na Rusi do nastojaszczego wriemieni*, wyp. III, Sankt-Pietierburg 1985; J. Pawłowski, *Prichodskije szkoły w staroj Małorusii i pryczyny ich uniczożenija*, Kijew 1904; A. Sawicz, *Zapadno-russkije uniatskije szkoły XVI-XVII ww.*, „Trudy Bieloruskogo Gosudarstwiennogo Uniwersiteta w Minskie”, Minsk 1922, nr 2-3; A. Wańczura, *Szkolnictwo w Starej Rusi*, Lwów 1932; A. Mironowicz, *Szkolnictwo prawosławne na ziemiach białoruskich w XVI-XVIII w.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, nr 2, Białystok 1994, s. 20-34; tenże, *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, s. 18-30.

⁴² M. B. Topolska, *Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku*, Wrocław 1984, s. 37-40, 60-63; tenże, *Spółeczeństwo i kultura w Wielkim Księstwie Litewskim od XV do XVIII wieku*, Poznań- Zielona Góra 2002.

na jej działalność nastąpiła po 1585 r.⁴³ Program nauczania uczelni ostrogskiej był zbliżony do programu zachodnich uczelni wyższych. Wykładano tam klasyczny program *trivium* (gramatyka, retoryka, dialektyka) i *quadrivium* (arytmetyka, geometria, muzyka i astronomia). Uczono języka ruskiego, łacińskiego i greki⁴⁴. Pierwszym jej rektorem był Herasym Smotrycki, a następnie Sawa Flaczyn i Cyryl Lukarys, Grek pochodzący z Krety. Wśród wykładowców uczelni znaczną grupę stanowili Grecy: metropolita Kizikos, Nicefor Parasios – wysłannik patriarchy konstantynopolitańskiego, Emmanuel Achileos – polemista religijny. Równie znakomitymi wykładowcami byli nauczyciele miejscowego pochodzenia: Jerzy Rohatyniec – autor *Perestrohy*, Wasyl Maluszycki – pisarz polemiczny i Jow Kniahicki. Z Akademią Ostrogską współpracowali najwybitniejsi przedstawiciele kultury ruskiej (książę Andrzej Kurbski, ks. Artemiusz) i opiekunowie Kościoła prawosławnego na Wołyniu – wojewoda wołyński Aleksander Czartoryski, starosta żytomierski Konstanty Wiśniowiecki, wojewoda bractawski Roman Sanguszko. Akademia utrzymywała bliskie kontakty z monasterami w Dermaniu, Dubnie, Słucku a później w Poczajowie. Absolwentami szkoły byli między innymi: polemista religijny Zachariusz Kopysteński, hetman Piotr Konaszewicz Sahajdaczny, władca lwowski Gedeon Bałaban i połocki Melecjusz Smotrycki. Uczelnia ostrogska łączyła wschodnią tradycję bizantyjską z zachodnim modelem oświatowym. Akademia przyczyniła się do rozwoju kultury i literatury ruskiej, zwłaszcza dzięki bogatej bibliotece i wydaniu drukiem cerkiewnosłowiańskiej Biblii. Doświadczenia Akademii Ostrogskiej zostały wykorzystane przez metropolitę Piotra Mohyłę przy powołaniu do życia Akademii Kijowskiej. Wypada zgodzić się z opinią profesora Jerzego Kłoczowskiego, że stan oświaty w „kręgu bizantyjsko-słowiańskim” nie był gorszy od łacińskiego Zachodu⁴⁵.

*

Po unii brzeskiej (1596 r.) katolicka Rzeczpospolita zaczęła coraz

⁴³ T. Kempa, *Konstanty Wasyl Ostrogski, wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej*, Toruń 1997, s. 102, 103.

⁴⁴ I. I. Mycko, *Ostrożka słowiano-greko-łacińska Akademia (1576-1636)*, Kyjiw 1990, s. 26; T. Kempa, *Akademia Ostrogska*, [w:] *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk i P. Chomika, Białystok 2002, s. 55-79.

⁴⁵ J. Kłoczowski, *Młodsza Europa. Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza*, Warszawa 1998, s. 418, 419.

bardziej dystansować się od kultury prawosławnej. Unia brzeska podważyła główny element podstawy kultury ruskiej, opierający się na duchowej jedności z Bizancjum. Do istniejącego układu katolicko-prawosławnego doszedł jeszcze jeden element pośredni, zawieszony między dwoma tradycjami. Inicjatorzy unii błędnie liczyli, że jej atrakcyjność spowoduje odejście Rusinów od prawosławia. Pomimo tej tendencji nie nastąpił upadek kultury prawosławnej a nawet jej rozwój w nowych formach, bardziej dostosowanych do XVII-wiecznej rzeczywistości. W rezultacie unia brzeska obróciła się nie przeciwko prawosławiu jako takiemu, ale przeciwko prawosławiu w Rzeczypospolitej. W efekcie przyniosła ona niewielkie korzyści Kościołowi rzymskokatolickiemu, ale nie rozwiązała żadnego problemu wewnętrznego kraju. W Polsce dystans elit katolickich wobec kultury ruskiej i prawosławia został pogłębiony. Katolikowi nadal bliższy był protestant, wychowany w kulturze zachodniej, aniżeli Rusin, hołdujący tradycjom bizantyjskim, ale coraz bardziej powiązany z kulturą polską. Fakt ten dla społeczności prawosławnej miał też i pozytywne następstwa. Elity prawosławne ewoluowały w swej postawie kulturowej. Naciski unitów i katolików na ruskie prawosławie spowodowało mobilizację środowisk cerkiewnych. Pisma Stanisława Hożjusza, Benedykta Herbsta, Piotra Skargi czy Hipacego Pocięja sprowokowały do dyskusji nad wieloma kwestiami natury dogmatycznej, prawnej i obrzędowej. Polemika z unitami dała stronie prawosławnej podstawę do opracowania przejrzystego wykładu własnej doktryny religijnej i sprecyzowania własnej tożsamości kulturowej. Unicka odmiana kultury ruskiej wpłynęła na ukształtowanie się mechanizmów obronnych w kulturze prawosławnej Rzeczypospolitej. Kultura i oświata prawosławna z jednej strony stały się bardziej zaangażowane w polemiki religijne, z drugiej zaś coraz częściej sięgały po wzorce łacińskie.

Przykładem tego nurtu w kulturze prawosławnej są liczne drukarnie i szkoły zakładane przez bractwa cerkiewne. W pierwszej połowie XVII w. zwiększyło się zaangażowanie magnaterii i szlachty ruskiej w mecenat kulturowy Kościoła prawosławnego. Proces ten najlepiej można zaobserwować w patronacie możnych ruskich nad życiem monastycznym. Po unii brzeskiej Kościół prawosławny utracił kilka znaczących ośrodków zakonnych na rzecz unii, ale pojawiły się nowe liczne fundacje monasterów. Z badań nad monastycyzmem wschodnim wynika, że większość

klasztorów w pierwszej połowie XVII wieku pozostawała przy prawosławiu. Kościół prawosławny zachował większość klasztorów w Kijowie, Wilnie, Czernihowie, Podhorcach, Pińsku, Turkowicach, Humaniu, Unijowie, Sokalu, Poczajowie, Podhorodyszczu, Mozyrze, Lwowie, Korsuniu, Brześciu, Bielsku i w ponad stu innych miejscowościach. Do połowy XVII w. powstało kilkadziesiąt nowych monasterów na ziemiach ruskich Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego⁴⁶.

Niejednorodność praktyk liturgicznych w Cerkwi prawosławnej na terenie Rzeczypospolitej była potwierdzeniem bogatej tradycji, w jakiej kształtowała się kultura prawosławna. W pierwszej połowie XVII wieku na terenie państwa polsko-litewskiego była ona nadal przesiąknięta wpływami greckimi, łacińskimi, bułgarskimi, serbskimi i moskiewskimi. Przykładem takich wpływów mogą być księgi liturgiczne – *Służebnik* (1604) i *Trebnik* (1606), które choć zostały opracowane w oparciu o wzorce greckie, to zawierały własne lokalne tradycje cerkiewne. Podobny charakter miał opracowany w Ostrogu *Czasosłów* (1602), *Trebnik* i *Molitwosłów* (1606). Księgi te wielokrotnie były wydawane przez brackie oficyny wydawnicze we Lwowie i Wilnie⁴⁷.

Rozwój oświaty i kultury prawosławnej nastąpił w czasach, kiedy metropolitą został Piotr Mohyla. Kultura prawosławna rozwijała się więc, kiedy nie Rusin, a przedstawiciel spolonizowanego rodu mołdawskiego zajął centralne miejsce w metropolii kijowskiej. Z inicjatywy metropolity Mohyły powołana została słynna Akademia Kijowsko-Mohylańska – nowoczesna szkoła wzorowana na kolegiach jezuickich. Działania Mohyły wywołały oburzenie wśród duchowieństwa prawosławnego, niechętnego do przyjmowania wzorów łacińskich. Zarzucano szkole, że nie jest prawowierna względem prawosławia. Duchowieństwo

⁴⁶ M. Hruszewskij, *Duchowna Ukrajina*, Kyjw 1994, s. 316-322; M. Wawrik, *Narys rozwytku i stanu Wasylijańskoho Czyna XVII-XX st. st.*, „Analecta Ordinis S. Basili Magni”, seria II, vol. X, Romae 1979, s. 189-209; H. Litwin, *Dobra ziemskie Cerkwi Prawosławnej i Kościoła katolickiego obu obrządków na Kijowszczyźnie w świetle akt skarbowych i sądowych 1569-1648*, „Rocznik Teologiczny”, R. XXXII, z. 2, Warszawa 1990, s. 187-208; A. Mironowicz, *Życie monastyczne w dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk i P. Chomika, Białystok 2001, s. 27-53; tenże, *Kościół prawosławny w dawnej Rzeczypospolitej*, Białystok 2001, s. 116-118.

⁴⁷ A. Naumow, *Wiara i historia*, Kraków 1996, s. 21.

zakonne nie rozumiało potrzeby połączenia kultury zachodniej z „wiarą grecką”. Inaczej rozumiały ten problem elity prawosławne związane z Piotrem Mohyłą, które doprowadziły do połączenia szkoły przyklasztornej i bractwa kijowskiego w jedną uczelnię. Szkoła kijowska zgodnie z wzorami innych szkół europejskich prowadziła nauczanie języków klasycznych: greckiego i łaciny. W szkole kijowskiej dużo miejsca zajmowała nauka języka polskiego. Szkoła składała się z pięciu klas niższych: infimy, gramatyki, syntaksymy, retoryki i poezji oraz klasy wyższej filozofii⁴⁸. Wykładowcami w kolegium kijowskim byli: Sylwester Kossow, Izajasz Trochimowicz Kozłowski, Ignat Aksienowicz Staruszycz, Sofroniusz Poczapski, Antoni Pacewski, Jazep Kananowicz Garbacki⁴⁹. W 1632 r. rektorem szkoły kijowskiej został przybyły ze Lwowa Izajasz Kozłowski, wykładowca filozofii. Tak zwane „Ateneum Mohylańskie”, skupiające wokół metropolity wybitnych humanistów, stworzyło fundament pod akademię prawosławną, opartą o zasady nauki zachodnioeuropejskiej⁵⁰.

Latynizacja szkolnictwa nie oznaczała zerwania z prawosławnym obliczem uczelni. Sylwester Kossow, rektor uczelni i polemista wystąpił w 1635 r. w obronie charakteru szkoły w dziele *Exegesis, to jest danie sprawy o szkołach kijowskich i winnickich*. Szkoła kijowska zdaniem jej obrońcy nie jest przyjemną unitom, nie sprzyja pozostałym innowiercom. „Ci, którzy i teraz uczą się w szkołach kijowskich i winnickich, są z rodziców religii greckiej w teź ufundowanych: uczyli się w akademiach rzymskich w Polsce, w Litwie i Cesarstwie. Uczą po łacinie, ni w czym religii starożytnej greckiej nie naruszając”. Biskup białoruski Kossow radował się, że „biedna Ruś odtąd głupią nazywaną być nie może. W Polsce łacina jest bowiem konieczną. Gdy nieborak Rusin na sejmie się znajdzie, łaciny nie ruszy ani kroku”. Dalej władza Kossow wskazywał na dobrodziejstwo szkół dla Cerkwi. „Twoje stąd cerkwie świąszczennikami, przy bogobojności umiejętnymi, napełnione będą. Twoje katedry w krasomówne kaznodzieje zakwitną; twoje potomki w ojczyściej wierze udiamentowane oratorsko, filozowsko, jusysdycko po walnych sejmiech, po sprawiedliwych trybunałach, rokach, roczkach, ziemstwach, wotami,

⁴⁸ Charłampowicz K., *Zapadno-ruskije ...* s. 362-362.

⁴⁹ Makarij [S. Bułhakow], *Istoriija Russkoj Cerkwi*, t. XI, Sankt-Pietiersburg 1882, s. 13.

⁵⁰ A. Jabłonowski, *Akademia Kijowsko-Mohylańska*, Kraków 1899-1900, s. 86-89.

dyskursami, rajcami zasłyną”⁵¹. Dyskusja nad językiem cerkiewnosłowiańskim, jako językiem literackim i liturgicznymi w Cerkwi prawosławnej trwała przez cały XVII wiek. Jego obrona była wywołana potrzebą ochrony samej istoty Cerkwi i ruskiej tradycji narodowej. Trzeba zaznaczyć, że problem języka liturgicznego od czasów reformacji nabral na stałe charakteru religijnego. Ewentualne wzbogacenie języka cerkiewnosłowiańskiego o teksty łacińskie czy ruskie wzbudzały obawy części duchowieństwa i świeckich o utratę tożsamości Kościoła prawosławnego. Akademia Kijowsko-Mohylańska stała się najważniejszym prawosławnym ośrodkiem intelektualnym, promieniującym na całą Europę Wschodnią. Szczególną rolę odegrali jej absolwenci w życiu Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego w okresie synodalnym w XVIII w.

Wokół metropolity Piotra Mohyły powstało tak zwane „Ateneum Mohylańskie” skupiające wybitnych humanistów. Warto podkreślić, że hierarchia prawosławna z racji swego wykształcenia była silnie związana z kulturą polską. Działalność metropolity Piotra Mohyły i jego następców jest potwierdzeniem na funkcjonowanie na ziemiach Rzeczypospolitej odrębnej kultury prawosławnej, która kształtowała się w sytuacji zagrożenia bytu Cerkwi ruskiej. Świadomość przynależności do prawosławia w nowych warunkach doprowadziła do zerwania z postbizantyjskim i moskiewskim izolacjonizmem oraz otworzyła społeczność ruską na zdobycze myśli zachodniej. W rezultacie obrona prawosławia dokonywała się poprzez wykorzystanie elementów kultury łacińskiej, zawsze jednak przy zachowaniu własnej tradycji religijnej. Adopcja języka i obyczajów łacińskich do kultury prawosławnej była formą obrony przed jej zepchnięciem na zupełny margines życia kulturalnego i politycznego. Fakt ten miał istotne znaczenie w przygotowywanych reformach liturgicznych i administracyjnych na synodzie kijowskim w 1640 r. Reformy miały doprowadzić do odrodzenia i równouprawnienia kultury prawosławnej z polsko-łacińską. Dyskusje na reformami obrzędowymi i liturgicznymi kontynuowano w latach 1642-1643 na soborze hierarchów prawosławnych w Jassach. W wyniku ustaleń w Jassach metropolita Piotr Mohyła opracował w 1645 r. katechizm *Zebranie krótkiej nauki o artykułach wiary prawosławnej katolickiej jako Cerkiew Wschodnia Apostolska uczy...*

⁵¹ Makarij [S. Bułhakow], *Istoria Russkoj Cerkwi*, t. XI, s. 422; A. Mironowicz, Sylwester Kossow, biskup białoruski, metropolita kijowski, Białystok 1999, s. 9-12.

który został zaakceptowany przez większość hierarchów Kościoła prawosławnego⁵². Reformy Piotra Mohyły zdynamizowały życie duchowe i znacznie wzbogaciły kulturę prawosławną w drugiej połowie XVII w.

W czasach Piotra Mohyły kanonizowano zakonników pieczerskich znajdujących się w bliższych i dalszych pieczarach. Ich relikwie zostały ponownie odkryte, a liczne przy nich uzdrowienia potwierdziły świętość mnichów. Mohyła rozumiał konieczność upowszechnienia wiedzy o ich świętości wśród ludności prawosławnej. Duchowość płynąca od ojców pieczerskich miała bronić dogmatów wiary prawosławnej i wpłynąć na pozostanie w „wierze greckiej” szlachty ruskiej. Z tego też powodu metropolita polecił Sylwestrowi Kossowowi opisanie życia i dokonań każdego pieczerskiego „podwiźnika” oraz cudów z nim związanych. *Paterykon, albo żywoty świętych Ojców Pieczerskich...* stał się podstawą do kanonizacji mnichów⁵³. Władyka Sylwester uzupełnił *Paterykon Kijowsko-Pieczerski* pracą o prawosławnej genezie metropolii kijowskiej i pozostawianiu jej przez cały czas w „wierze greckiej”. Ta część *Paterykonu* była polemiką z pracą unickiego historyka Leona Kreuzy, *O jedności kościelnej* (Wilno 1617). Unicki polemista podważał bliskie kontakty metropolii kijowskiej z patriarchatem konstantynopolitańskim w XI-XVI wieku⁵⁴. Ażeby odrzucić ów wrogi prawosławiu pogląd, Kossow dodał do *Paterykonu* katalog metropolitów kijowskich. *Chronologia o prawosławnych metropolitach ruskich* miała za zadanie odrzucenie wszelkich pretensji do metropolii kijowskiej wysuwanych ze strony unitów⁵⁵. Kossow w przedstawieniu dziejów metropolii kijowskiej wykazał duży talent historyka i teologa. Dzieło Kossowa zostało przeredagowane i wydane przez mnicha pieczerskiego Atanazego Kolnofojskiego w 1638 r. Owe powtórne wydanie, wzbogacone o opis 64 cudów dokonanych przy relikwiach świętych w latach 1594-1638, było drugim etapem kanoniza-

⁵² A. Naumow, *Wiara i historia*, Kraków 1996, s. 34-36; A. Mironowicz, *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, Białystok 1996, s. 67-72; tenże, *Kościół prawosławny w dawnej Rzeczypospolitej*, Białystok 2001, s. 119-122.

⁵³ *Pateryk Kijowsko-Pieczerski czyli opowieści o świętych ojcach w pieczarach kijowskich położonych*. Opracowała i przełożyła na język polski L. Nadzyńska, Wrocław 1993.

⁵⁴ *Pamiętniki polemiczkiej literatury z Zapadnoj Rusi*, kn. 1., *Russkaja Istoriceskaja Biblioteka*, t. IV, Sankt-Pietiersburg 1878, s. 223-248.

⁵⁵ *Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery. With an Introduction by Paulina Lewin*, Cambridge 1987, s. 97; A. Naumow, *Wiara i historia*, Kraków 1996, s. 13.

cji zakonników. Ostatecznie kanonizacji dokonał sobór biskupów w Kijowie w 1643 r.⁵⁶

Za metropolity Piotra Mohyły kanonizowana została Juliana, księżna Holszańska (1534-1550) i Zofia Słucka (1575-1612)⁵⁷. Po 1640 r. ukazane zostały relikwie Merkurego Smoleńskiego, świętego męczennika z XIII wieku⁵⁸. Na okres ten przypadła działalność Atanazego Brzeskiego (1597-1648), przełożonego monasteru kupiatyckiego i brzeskiego, obrońcy prawosławia. Ihumen monasteru św. Szymona w Brześciu poparł powstanie Bohdana Chmielnickiego, za co został zabity przez polskich żołnierzy⁵⁹.

Procesy kanonizacyjne odbywały się w okresie polemiki unicko-prawosławnej i dyskusji na temat utworzenia patriarchatu w Kijowie. W tym czasie władca białoruski Sylwester Kossow napisał *Didaskalia, albo nauka* (Kutein 1637). Dzieło to, podobnie jak większość prac teologicznych napisanych przez duchownych prawosławnych w Rzeczypospolitej wywołało ostrą reakcję duchowieństwa moskiewskiego. Posądzano Kossowa o „herezję łacińską” i odejście od tradycji prawosławnej. *Didaskalia* zostały napisane jako katechizm sporządzony w formie pytań i odpowiedzi. Po raz pierwszy katechizm został przedstawiony przez samego autora 19 października 1637 r. podczas soboru lokalnego w Mohylewie⁶⁰. *Didaskalia* stały się materiałem pomocniczym dla duchownych prawosławnych Wielkiego Księstwa Litewskiego. Fragmenty o istocie Boga i dogmatyce o Trójcy Świętej stały się podstawą w polemice wyznaniowej z arianami i antytrynitarzami. Sylwester Kossow wskazywał na konieczność rozwoju życia monastycznego jako najwyższej formy służenia Bogu. Biskup wzywał wiernych do oddawania czci relikwiom świętych i cudownym ikonom. Według autora *Didaskalii* jest to jedna z form modlitwy i pobożności. Władca białoruski podkreślał potrzebę nieustannej modlitwy za zmarłych, obowiązkowego używania krzyża i żegnania się. Praca miała na celu wzmocnienia wiary prawosławnej i cieszyła się dużą

⁵⁶ E. Gołubinskij, *Istoria kanonizacyi swiatorych w Russkoj Cerkwi*, Moskwa 1998, s. 210.

⁵⁷ A. Mironowicz, *Kult świętych na Białorusi*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego”, nr 4, Warszawa 1992, s. 12-13.

⁵⁸ E. Gołubinskij, *Istoria kanonizacyi*, s. 213-214.

⁵⁹ D. Rostowski, *Żytija swiatorych*, t. I, Moskwa 1908, s. 5-29.

⁶⁰ I. Sawierczanka, *Silwiestr Kosań*, „Bielaruski historyczny czasopis”, nr 3, Mińsk 1995, s. 180-181; A. Mironowicz, *Sylwester Kossow*, s. 17-18.

popularnością wśród wiernych.

*

W ciągu dziesięciu lat pełnienia funkcji metropolity Sylwester Kosow (1647-1657) wspierał działalność licznych drukarni i szkół. Metropolita rozumiał konieczność poszerzenia wiedzy wśród ludności prawosławnej i podniesienia świadomości wyznaniowej. Z jego inicjatywy tylko w monasterze kupiatyckim ukazały się drukiem: „Tryfalogion” (1647), „Psałterz” (1650), „Nowy Testament” z „Psałterzem” (1652), „Bukwar” (1653), „Leksykon” (1653). Z drukarni bractwa mohylewskiego wyszedł drukiem „Bukwar” (1648), a wileńskiego: „Modlitewnik” (1652) i „Bukwar” (1652). Księgi liturgicznego i podręcznikowego charakteru były drukowane w Ławrze pieczerskiej. Już zestawienie pozycji wydawniczych ukazuje duże zainteresowanie Sylwestra Kossowa prawidłowym funkcjonowaniem szkolnictwa w Kościele prawosławnym. Metropolita popierał powstanie nowych szkół przykasztoznych i parafialnych. Szczególną rolę przywiązywał do Akademii Kijowsko-Mohylańskiej, która nadal realizowała program założyciela uczelni. Pewne ograniczenie działalności kolegium kijowskiego nastąpiło w 1651 r., kiedy budynki uczelni zostały spustoszone podczas działań wojennych. Mimo strat materialnych za rektorstwa Innocentego Gizela (1645-1650) nie zmienił się porządek i zakres wykładów. W tym czasie uczelnię kijowską ukończyli tacy późniejsi wybitni intelektualiści jak Symeon Połocki czy Joanicjusz Galatowski. Kolegium Mohylańskie uzyskało liczne zapisy a biskupi przemyski, witebski, łucki i chełmski zobowiązali się do corocznego finansowego wspierania uczelni⁶¹.

Wartym podkreślenia był wzrost kultury religijnej wśród ludności prawosławnej w XVII wieku. Do wzrostu religijności przyczynił się rozwój kultu świętych i cudownych ikon. Wiernych zaczęły przyciągać relikwie świętego Hioba Poczażowskiego. Ihumen Ławry poczażowskiej zmarł 28 października 1651 r. a 28 sierpnia 1659 r. został kanonizowany⁶². Pod wpływem Kościoła łacińskiego upowszechniła się barokowa forma religijności. Równocześnie potencjalne zagrożenie ze strony innych wyznań

⁶¹ A. Jabłonowski, *Akademia Kijowsko-Mohylańska. Zakres cywilizacji zachodniej na Rusi*, Kraków 1899-1900, s. 134-135; A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, Białystok 2003.

⁶² E. Gołubinskij, *Istoria kanonizacyi swiatych w Russkoj Cerkwi*, Moskwa 1903, s. 214, 221.

wywołało wzrost aktywności duchowieństwa prawosławnego. Edukacja religijna przyczyniła się do upowszechnienia praktyk religijnych i wzrostu świadomości wyznaniowej. Po raz pierwszy w kształtowaniu pobożności i postaw religijnych wykorzystywano na szeroka skalę słowo drukowane. Wzrastało znaczenie pieśni religijnych, kultu świętych i odpustów. W okresie licznych wojen i klęsk elementarnych manifestowanie swojej pobożności stało się tradycyjną praktyką religijną. Wielkie znaczenie w uformowaniu nurtu mistycznego w prawosławiu miały środowiska zakonne w istotny sposób oddziaływujące na postawy i zachowania wiernych. Zjawisko to upowszechniło się w okresach kryzysowych, a zwłaszcza w latach powstania Bohdana Chmielnickiego. Do prawosławia coraz częściej odwoływali się, dotąd indyferentni religijnie, Kozacy, którzy od połowy XVII w. przejęli na siebie ciężar obrony „wiary greckiej”.

Niewiele możemy powiedzieć o kulturze prawosławnej w czasach saskich. Pobożność ludności prawosławnej jest słabo uchwytna w źródłach. Wynikała ona z własnych wewnętrznych przeżyć, a w przypadku ludności prawosławnej – często ukrywanych. Ograniczenia prawne nie służyły otwartemu demonstrowaniu swojej wiary i przynależności do Cerkwi prawosławnej. Barokowa i sarmacka religijność szlachty polskiej kontrastowała z religijnymi postawami prawosławnych mieszczan i chłopów. Po odpadnięciu od Polski Lewobrzeżnej Ukrainy nieliczne elity prawosławne bardziej orientowały się na Kijów i inne ośrodki zagraniczne, aniżeli próbowały tworzyć własne ośrodki edukacyjne. W sytuacji braku własnych seminariów i szkół teologicznych istotnym problemem był poziom wykształcenia własnego duchowieństwa.

Charakterystyczną cechą religijności ludności prawosławnej na ziemiach Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego w pierwszej połowie XVIII w. był rozwój kultu maryjnego. Lata 1704 – 1714 r. na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego były okresem epidemii morowego powietrza. Przemarsze wojsk, biorących udział w wojnie północnej, znacznie rozszerzyły liczbę zachorowań na terenie Podlasia i Grodzieńszczyzny. Epidemia zdziesiątkowała ludność wielu miast i wsi⁶³. W tak trud-

⁶³ S. Namaczyńska, *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1648-1696*, t. I, Lwów 1937; I. Grochowska, *Klęski elementarne w Polsce na przełomie XVII-XVIII wieku*, „Białostocczyzna”, 1992, nr 2, s. 2-9.

nym dla mieszkańców okresie odwoływano się do orędownictwa Matki Bożej. Rozwój kultu maryjnego na początku XVIII wieku należy łączyć z cudownymi objawieniami Najświętszej Marii Panny i z powstaniem wielu miejscowości pątniczych. Kult cudownych obrazów łączył się z głęboką religijnością społeczeństwa, ostentacyjnie manifestującego swoją pobożność. Wzrastało znaczenie miejsc pielgrzymkowych i rola sanktuariów w życiu Kościoła. Nadal słynęły z uzdrowień ikony: Smoleńska, Żyrowicka, Pocajowska, Kijowska, Kupiatycka i Korsuńska oraz ich liczne kopie, które przyciągały tysiące pielgrzymów. Pątnicy nawiedzali sanktuaria z ikoną Matki Bożej Chełmskiej, Boruńskiej, Borkuławowskiej, Halickiej, Horodyskiej, Kodeńskiej, Kołońskiej, Mińskiej, Ostrobramskiej, Pińskiej, Trechtemirowskiej, Witebskiej i Zasławskiej⁶⁴. W Rzeczypospolitej najbardziej znane, słynące łaskami ikony były w ośrodkach klasztornych Żyrowicach i Pocajowie⁶⁵. Obok znanych ośrodków kultowych powstawały nowe, o znaczeniu lokalnym bądź regionalnym. Kult maryjny tego typu szczególnie rozwinął się w okresie konfederacji barskiej. Wiara w cudowną moc ikon Matki Bożej objęła szerokie masy społeczności ruskiej i polskiej. Kult cudownych obrazów stał się zjawiskiem powszechnym i objął swym zasięgiem wyznawców prawosławia, łacinników i unitów. Wyrazem tego kultu były pielgrzymki do miejsc świętych, mistyczne doznania, stałe nabożeństwa oraz upowszechnienie się modlitw dziękczynnych i pieśni religijnych.

Na Podlasiu większość sanktuariów z cudownymi ikonami Matki

⁶⁴ L. Haroszka, *Kult Baharodzicy na Białorusi*, „Bożym szlachom”, R. VIII, Paryż 1954, nr-y 58-62; G. Lużnickij, *Słownik Czudotwornich Bohorodicznych ikon Ukraini*, „In trepido Pastori”, Rim 1984, s. 153-188; S. Sniessoriewa, *Ziemnaja żyżń Prieswiatoj Bogorodicy i opisanije swiatych czudotwornych jeje ikon*, Jarosław 1994; A. Mironowicz, *Kult ikon Matki Bożej na Białorusi*, „Białostocki Przegląd Kresowy”, t. V, pod red. J. F. Nosowicza, Białystok 1996, s. 137-141.

⁶⁵ O kulcie maryjnym na ziemiach polskich por. A. Fridrich, *Historia obrazów Najświętszej Maryi Panny w Polsce*, t. I-IV, Kraków 1911; *Niepokalana. Kult Matki Bożej na ziemiach polskich w XIX w.*, pod red. B. Pylaka i Cz. Krakowiaka, Lublin 1988; E. Jabłońska-Deptuła, *Kult maryjny w Polsce XIX wieku*, „Więź”, nr 5 (61), 1963, s. 43-51; S. Litak, *Od reformacji do oświecenia. Kościół katolicki w Polsce nowożytnej*, Lublin 1994, s. 218-220; W. Niżyński, *Teologia kultu maryjnego w katolicyzmie*, [w:] *Kult Maryjny w Kościele rzymskokatolickim w Polsce i w Rosyjskim Kościele prawosławnym w Rosji*, Warszawa – Moskwa 1989; P. Chomik, *Kult ikon Matki Bożej w Wielkim Księstwie Litewskim w wiekach XVI-XVIII*, [w:] *Kościół prawosławny w dziejach Rzeczypospolitej i krajów sąsiednich*, pod red. P. Chomika, Białystok 2000, s. 108-119.

Bożej powstała około roku 1710. Od tego roku datuje się powstanie bądź rozwój takich ośrodków kultowych, jak Piatienka k. Folwark Tylwickich, Święta Woda k. Wasilkowa, Knorydy, Krynoczka, Stary Kornin i Święta Góra Grabarka⁶⁶. Historia tych ośrodków była związana z cudownymi objawieniami postaci Matki Bożej bądź ikon z Jej wizerunkiem. Zwykle objawieniu towarzyszyły cudowne uzdrowienia ludności. W tradycji wschodniej Bogurodzica pozostała Matką rodzaju ludzkiego, jego orędowniczką i opiekunką. Kościół wschodni czci Matkę Bożą jako czcigodniejszą od cherubinów i chwalebniejszą od serafinów, przewyższającą całe stworzenie. Z tego względu modlitwy wiernych zwrócone są do Niej i Jej ikon⁶⁷.

Warto podkreślić, że obok oddawania czci cudownym ikonom w społeczności prawosławnej rozwijał się kult nowokanonizowanych męczenników za wiarę. Kult ten posiadał często wymowę antyunijną. Szczególnie popularny na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego był kult świętego Gabriela Zabłudowskiego. Kanonizacja męczennika nastąpiła po 1720 r. Relikwie do 1755 r. znajdowały się w monasterze Zaśnięcia NMP w Zabłudowie, a następnie w klasztorze św. Trójcy w Słucku⁶⁸. Równie popularny był kult męczennika Makarego Kaniewskiego, kanonizowanego po 1688 r. Wzrost popularności kultu wiązał się często z przeniesieniem relikwii lokalnych patronów. Tak było w przypadku przeniesienia relikwii świętej Juliany Słuckiej do Kijowa w 1718 r.⁶⁹ Kult lokalnych świętych podnosił stan świadomości religijnej wyznawców prawosławia i przyczyniał się do zachowania tożsamości kulturowej. Wizytacje parafii unic-

⁶⁶ A. Mironowicz, *Grabarka*, „Więź”, nr 5 (295), Warszawa 1983, s. 153-156; A. Radziukiewicz, *Święta Góra Grabarka*, Białystok 1993; A. Mironowicz, *Piatienka*, „Białostoczczyzna”, nr 2 (6), 1987, s. 19-25; tenże, *Cuda zapomniane*, „Przegląd Prawosławny”, nr 8 (110), 1994, s. 8-9; *Kościół prawosławny w Polsce, dawniej i dziś*, pod red. L. Adamczuka i A. Mironowicza, Warszawa 1993, s. 133-136; A. Mironowicz, *Księga cudów przed ikoną Matki Bożej w Starym Korninie dokonanych*, Białystok 1997, s. 1-190.

⁶⁷ A. Mironowicz, *Kult ikon Matki Bożej na Białorusi*, „Białostocki Przegląd Kresowy”, pod. red. J. F. Nosowicza, t. V, Białystok 1996, s. 137-141.

⁶⁸ A. Mironowicz, *Święty Gabriel Zabłudowski*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego”, R. XVII, 1987, z. 1, s. 32-38; tenże, *Życie monastyczne na Podlasiu*, s. 100-102.

⁶⁹ E. Gołubinskij, *Istoria kanonizacyi...*, s. 220-221; A. Mironowicz, *Kult świętych na Białorusi*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego”, R. XXII, 1992, z. 4, 6-21.

kich wskazywały, że mimo ciężkiej sytuacji prawnej Kościoła prawosławnego, latynizujący się po synodzie zamojskim (1720) obrządek unicki na niektórych terenach wschodnich Rzeczypospolitej tracił swych wiernych na rzecz „wiary greckiej”. W Żytomierzu osoby rozwiedzione powtórnie wstępowały w związki małżeńskie w Cerkwi prawosławnej⁷⁰. Do prawosławia unitów przyciągała niezmienną wschodnią tradycję i obrzędowość. Fakt ten potwierdza wysoki stan świadomości religijnej społeczności ruskiej przywiązanej do rodzimej tradycji i kultury.

W drugiej połowie XVIII w. Kościół prawosławny stopniowo tracił swoich wiernych na rzecz Kościoła katolickiego i unickiego. Dodatkowo liczba parafii prawosławnych w Rzeczypospolitej zmniejszyła się po I rozbiorze. Życie religijne i kulturalne Kościoła prawosławnego w latach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego opierało się głównie na ośrodkach zakonnych. Klasztory wykazały dużą odporność i zachowały wyznanie prawosławne w większym stopniu aniżeli parafie świeckie. Monaster żabotyński znany był z posiadania cudownych ikon Zaśnięcia NMP i św. Onufrego Wielkiego. W monasterze surdeckim znajdowała cudowna ikona Matki Bożej⁷¹.

Istotnym problemem wpływającym na życie religijne ludności prawosławnej był poziom wykształcenia duchowieństwa i wiernych. Część duchowieństwa kształciła się w szkołach na terenie Rosji, głównie w Kijowie. Większość jednak nie miała należytego przygotowania. Istniejące szkoły przyklastorne w Wilnie, Słucku i Bielsku, wspierane przez lokalne bractwa cerkiewne, nie zaspokajały potrzeb edukacyjnych społeczności cerkiewnej⁷². Jedynie szkoła słucka, zreformowana przez biskupa Jerzego Koniskiego w 1785 r., odpowiadała standardom seminariów kościelnych. Z powodu braku należytego wykształcenia część zakonników nie posiadała święceń kapłańskich. Ważne miejsce w życiu religijnym społeczności prawosławnej odgrywały bractwa cerkiewne. W II połowie XVIII w. na nie spadł obowiązek obrony duchowych i materialnych interesów Kościoła prawosławnego. Bractwa, choć nie były w owym czasie organizacjami tak licznymi jak w poprzednich okresach, nadal funkcjo-

⁷⁰ St. Litak, *Od reformacji do oświecenia*, s. 213.

⁷¹ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 269-270.

⁷² A. Mironowicz, *Szkolnictwo prawosławne na ziemiach białoruskich w XVI-XVIII wieku*, s. 20-34.

nowały przy większości klasztorów i parafii prawosławnych. Na obrady Kongregacji pińskiej przybyły reprezentacje 17 bractw. Ich działalność na forum ogólnocerkiewnym nie była tak dynamiczna, jak poprzednio.

Rolę szkół w życiu Kościoła i kształtowaniu postaw wyznaniowych rozumieli twórcy Kongregacji pińskiej. W postanowieniach z 3 lipca 1791 r. reformujących Kościół prawosławny w Rzeczypospolitej znalazł się artykuł dotyczący funkcjonowania szkolnictwa cerkiewnego. Szkolnictwo miało objąć dzieci duchownych, szlachty i mieszczan „a nawet i włościańskie dzieci, podług praw krajowych”. „Bakałarzami mogą być dziadkowie, czytać i pisać po polsku i po rusku umiejący, lecz gdyby ci bardzo byli zatrudnieni usługą cerkiewną, tedy osobni od dziadków bakałarze utrzymać się mają”. Obowiązek zorganizowania i utrzymania szkół parafialnych mieli proboszczowie i przełożeni monasterów⁷³. Powołany przez Kongregację pińską Najwyższy Konsystorz polecił 9 grudnia 1791 r. przełożonym monasterów prowadzenie nauczania wśród wiernych zasad wiary prawosławnej i organizowanie szkół parafialnych. Władze cerkiewne rozpoczęły przygotowywanie podręczników i materiałów pomocniczych do nauki religii. Wprowadzone reformy szkolne przyczyniły się do rozwoju oświaty wśród społeczności prawosławnej. Proces ten nie trwał długo. Wybuch wojny polsko-moskiewskiej oraz II i III rozbiór Rzeczypospolitej przekreśliły postanowienia Kongregacji pińskiej, a tym samym i reformy oświatowe.

*

Analizując dzieje kultury chrześcijaństwa wschodniego w państwie polskim należy zwrócić uwagę, na jej rozwój w XVI wieku. Zmiana w relacjach wyznaniowych była rezultatem nie tylko cofnięcia przez ostatnich Jagiellonów wszelkich ograniczeń wobec Kościoła prawosławnego, ale zmiany sytuacji religijnej w całej Rzeczypospolitej. Rzeczpospolita stała się wspólnym państwem szlachty polskiej, litewskiej i ruskiej. Elity polityczne ruskie odgrywały wówczas ważną rolę polityczną w skali ogólnopaństwowej. Jeszcze większe znaczenie możni prawosławni posiadali

⁷³ E. Sakowicz, *Kościół prawosławny w Polsce w epoce Sejmu Wielkiego 1788-1792*, Warszawa 1935, s. 205-206. A. Mironowicz, *Cerkiew prawosławna na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1772-1795*, [w:] *Ziemie Północne Rzeczypospolitej Polsko-Litewskiej w dobie rozbiorowej 1772-1815*, pod red. M. Biskupa, Warszawa – Toruń 1996, s. 81-94; tenże, *Ihumen Sawa Palmowski*, Białystok 2001, s. 33-62.

na swych etnicznych terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego i ziem ruskich Korony. Podobną rolę na tamtym obszarze kraju odgrywali przedstawiciele patrycjatu ruskiego.

W tym samym czasie nastąpiły, niedoceniane w nauce polskiej, znaczne osiągnięcia kulturowe społeczności prawosławnej. Pierwsze druki na ziemiach polskich, które ukazały się w Krakowie w latach 1491-1492 były cyrylicznymi księgami liturgicznymi, adresowanymi do wyznawców Kościoła wschodniego. Pionierem sztuki drukarskiej na ziemiach białoruskich był Franciszek Skoryna, rodem z Połocka. Reformy Kościoła prawosławnego wiązały się z powstaniem oficyn wydawniczych i szkół pracujących na potrzeby cerkiewne. Owe pozytywne zmiany w Kościele prawosławnym, choć nie były na skalę reform potrydenckich w Kościele łacińskim, ale doprowadziły do odrodzenia życia religijnego wśród duchowieństwa i wiernych. Zamiast docenienia wartości, jakie niesie kultura prawosławna, władze polskie lansowały hasła kontrreformacyjne z dominującą kulturą łacińską.

Postawy tolerancyjne na kresach wschodnich, ukształtowane przez stulecia, zostały zachwiane w epoce kontrreformacji, wojen prowadzonych przez Rzeczpospolitą z prawosławną Moskwą, mahometańską Turcją, protestancką Szwecją czy wielowyznaniowym Siedmiogrodem. Kształtował się wówczas stereotyp Polaka-katolika, mit przedmurza chrześcijańskiego⁷⁴. Na szczęście owe negatywne tendencje upadły wraz z epoką Oświecenia. Rzeczpospolita w okresie Oświecenia była, podobnie jak w czasach dawniejszych, państwem wielowyznaniowym. Ta wieloetniczna i wielowyznaniowa struktura występowała głównie w województwach wschodnich kraju⁷⁵. Zmiana polityki Rzeczypospolitej wobec ludności prawosławnej, której wyrazem była próba stworzenia niezależnej struktury cerkiewnej na Sejmie Wielkim, była powrotem do XVI-wiecznej tradycji zgodnej koegzystencji kultur i religii. Dostrzeżono wówczas wielonarodowy charakter Rzeczypospolitej, dla której lansowanie jednej religii panującej miało zgubne konsekwencje.

*

⁷⁴ J. Tazbir, *Polskie przedmurze chrześcijańskiej Europy. Mity a rzeczywistość historyczna*, Warszawa 1987.

⁷⁵ S. Litak, *Od Reformacji do Oświecenia. Kościół katolicki w Polsce nowożytnej*, Lublin 1994, s. 133-134.

Historia kultury prawosławnej na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej ukazuje nam, że na jej terenie doszło do spotkania dwóch wielkich tradycji religijno-kulturowych: wschodniej (bizantyjsko-ruskiej) i zachodniej (łacińskiej). Prawosławie było stałym elementem struktury wyznaniowej kraju, w niektórych jego regionach religią dominującą. Wschodnia tradycja chrześcijańska zakorzeniła się we wszystkich formach życia ludności ruskiej i wpłynęła na oblicze kulturowe wszystkich mieszkańców państwa. W kraju zdołano wytworzyć takie normy współżycia, gdzie przez wiele stuleci prawosławie nie było wyznaniem obcym lecz własnym.

Zaprezentowany obraz dziejów kultury prawosławia w dawnej Rzeczypospolitej ma istotne znaczenie w zrozumieniu jej specyfiki w strukturze wyznaniowej Europy. Obszar, na którym na tak szeroką skalę doszło do spotkania dwóch tradycji chrześcijańskich, wschodniej i zachodniej, zawiera w sobie ogromny bagaż doświadczeń. Pozytywne i negatywne oblicza styków cywilizacyjnych stały się dziedzictwem historycznym naszego państwa. W tym kontekście jakże trudno jest wyobrazić dzieje Rzeczypospolitej bez kultury Kościoła wschodniego. Uświadomienie sobie faktu stałej obecności tej wielkiej tradycji chrześcijańskiej ma fundamentalne znaczenie w poznaniu dziejów naszego kraju, zrozumieniu tożsamości religijno-kulturowej mieszkających w nim narodów.